

Міністерство освіти і науки України
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

ЛІНГВІСТИЧНІ Й ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАДАЧІ

**Матеріали до практичних занять з історії слов'янських мов,
історичної граматики, методики навчання галузі
«Мова і література» в закладах загальної середньої освіти**

Роман Міняйло, Тетяна Крехно, Юлія Гарюнова, Оксана Кизименко

Харків
2024

Укладачі:

Міняйло Р. В., доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради;

Крехно Т. І., кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради;

Гарюнова Ю. О., кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради;

Кизименко О. М., спеціаліст вищої категорії, учитель української мови та літератури, заступник директора з навчально-виховної роботи Комунального закладу «Харківський ліцей № 142 Харківської міської ради».

Рецензенти:

Громик Ю. В. – кандидат філологічних наук, професор, проректор з навчальної роботи та рекрутації Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Демченко Н. Д. – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (протокол № 2 від 13 листопада 2024 року).

Л 59 Лінгвістичні й лінгводидактичні задачі : матеріали до практичних занять з історії слов'янських мов, історичної граматики, методики навчання галузі «Мова і література» в закладах загальної середньої освіти / уклад.: Р. Міняйло, Т. Крехно, Ю. Гарюнова, О. Кизименко; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. – Харків, 2024. – 72 с.

Мета пропонованих матеріалів для практичних занять – формувати у здобувачів освіти навички комплексного підходу до розв'язання наукових і виробничих завдань у галузях філології та освіти, пов'язаних з аналізом, творенням і оцінюванням письмових та усних текстів різних жанрів і стилів, організацією успішної комунікації, реалізацією завдань мовно-літературної освітньої галузі в закладах загальної середньої освіти.

Видання рекомендоване для здобувачів вищої освіти першого бакалаврського рівня філологічних спеціальностей та викладачів освітніх компонентів філологічного циклу.

ЗМІСТ

Переднє слово	5
ІСТОРИЧНА ЛЕКСИКОЛОГІЯ.....	7
Праслов'янська лексика	7
Період розпаду праслов'янської мови	8
Джерела вивчення історії української мови. Свідчення мови про матеріальну й духовну культуру давніх слов'ян. Берестяні грамоти Київської Русі	11
Свідчення топоніміки та етимології про давніх слов'ян і їхню мову	14
Відображення в мові матеріальної і духовної культури слов'ян.	
Історична лексикологія і фразеологія	16
Етнолінгвістичний аналіз мовних одиниць. Етимологія	24
Лексика давньоукраїнської мови	27
Праслов'янська лексична спадщина в сучасній загальнонародній мові.	
Праслов'янські одиниці в діалектах української мови	31
ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА.....	34
Звукові зміни праслов'янського періоду.	
Звукові зміни, пов'язані з постконсонантним [j]	34
Палаталізація [g], [k], [x] перед голосними переднього ряду	36
Найдавніші фонетичні процеси в мові східних слов'ян. Перше повноголосся	39
Фонетичні процеси протоукраїнського періоду.	
Виникнення українського звуку [ɣ] ([h])	42
Фонетичні зміни слов'янських мов після розпаду праслов'янської єдності.	
Зміни редукованих голосних [ъ] та [ь]	45
ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ	47
Формування морфологічної системи української мови.	
Типи відмінювання іменників давньоукраїнської мови	47
Історичний словотвір іменників	49
Походження категорії прикметника	51
Становлення числівника як частини мови	53
Історія давноминулого часу	55

ІСТОРИЧНИЙ СИНТАКСИС.....	57
Двоскладне речення. Головні члени речення. Складений іменний присудок	57
Головні члени речення. Складений іменний присудок:	
називний предикативний та орудний предикативний	59
Односкладні речення. Означено-особові речення	62
Номінативні речення.....	64
Список використаних джерел	66

Переднє слово

Пропоноване видання постало як прагнення оновити підходи до філологічної освіти, формувати в майбутніх учителів навички гнучко оперувати інтегрованою професійною інформацією. Ця засада узгоджується з тенденцією шкільної мовно-літературної галузі: надати лінгвістичним знанням функційності, а процесу їх засвоєння – активності й умотивованості, установити зв'язки між результатом учіння й тим, заради чого це має сенс. Нині учитель і учень мусять демонструвати широту наукового світогляду, здібність до аналітики, оригінальність мислення, динамізм і легкість інтелектуальних процедур, конструктив у взаємній діяльності.

Тож нагальним завданням є створення навчально-методичних матеріалів, що забезпечуватимуть досяжність програмних результатів навчання шляхом активізації наукового й емоційного інтелекту, організації дослідження, проведення експериментів, стимулювання дискусії, проєкції теоретико-практичного навчання на виробничу площину.

Такими є матеріали до практичних занять з освітніх компонентів «Історія слов'янських мов», «Історична граматики», «Методика вивчення галузі «Мова і література» в закладах загальної середньої освіти», представлені у форматі лінгвістичних і лінгводидактичних задач.

Кожен із тематичних блоків видання – історична лексикологія, історична фонетика, історична морфологія, історичний синтаксис – містить підтеми, робота над якими передбачає розв'язання лінгвістичної задачі, а потім у межах цієї підтеми – застосування актуалізованих відомостей і навичок у лінгводидактичній задачі.

Розв'язання лінгвістичних задач здійснюється на тлі проблемних питань, навчальної дискусії, рольових ігор, дослідження, експерименту, хронологізації мовних фактів, виконання наукового проєкту, встановлення логічної послідовності мовних явищ, реконструкції світу давніх слов'ян на підставі мовної картини.

Розв'язання лінгводидактичних задач є моделюванням виробничої ситуації. Студенти відповідно до навчального завдання обирають методичні шляхи його виконання: компонують науково-пізнавальні розповіді та укладають питання до евристичної бесіди, розігрують реалізацію учнівського науково-творчого проєкту, супроводжують спостереження й лінгвістичний експеримент, стимулюють допитливість школярів, вивчаючи писані пам'ятки, формують історичне підґрунтя для розуміння сучасних мовних явищ.

Таке бачення навчально-методичного матеріалу до практичних занять з історії слов'янських мов, історичної граматики, методики навчання галузі «Мова і література» в закладах загальної середньої освіти є спільною ідеєю науково-педагогічних працівників Харківської гуманітарно-педагогічної академії, фахівців з історичного мовознавства й методики навчання мови, а також учителів-практиків Харківського ліцею № 142. Поєднання творчих зусиль науковців і практиків мало на меті оптимізувати процес підготовки фахівців-філологів, формувати освітній простір, наповнений пошуком, експериментом, діалогом.

Праслов'янська лексика

Лінгвістична задача

Праслов'янський лексикон розбудовувався на основі індоєвропейської лексичної системи. Поміркуйте, яка з тематичних груп успадкувала найбільшу кількість назв із індоєвропейської прамови, а які групи містять порівняно небагато таких одиниць:

- назви предметів і явищ природи (*s^blⁿьce, *zima, *voda...);
- назви рослин (*ablⁿь, *lⁱpa, *v^br^ba...);
- назви птахів, тварин, риб, комах (*sorka, *ežь, *lososь, *vьšь...);
- назви частин чи органів людського тіла (*noga, *mozgь, *usta...);
- назви спорідненості і свояцтва (*žena, *svekrь, *děverь...);
- назви житла і його частин (*domь, *dvьгь, *stěna...);
- назви продуктів харчування і знарядь праці (*medь, *juxa, *solь...);
- назви основних життєвих процесів (*jasti, *orati, *bьrati...);
- назви якостей (*debelь, *rudь, *vysokь...).

Обґрунтуйте свої припущення, залучаючи лінгвістичні й екстралінгвальні аргументи, а потім перевірте правдивість ваших гіпотез за науковою літературою. До яких видань ви звернетесь для самоконтролю?

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: сприяти формуванню у школярів уявлення про тяглість мови в просторі й часі, розумінню послідовності й наступності етапів її розвитку, усвідомленню історичної залежності споріднених і неспоріднених мов світу, сконструювати знання про індоєвропейську сім'ю мов.

Шляхи досягнення: лінгвістичне спостереження, проблемне питання.

Запропонуйте учням до спостереження таблицю зіставних лексичних одиниць різних мов світу, сучасних і давніх (нижчеподану або власноруч скомпоновану). У який спосіб можна стимулювати самостійні учнівські висновки про вірогідне походження цих мов від спільної прамови, про історичну належність до однієї сім'ї?

укр.	прасл.	д.-інд.	латин.	д.-в.-нім.	лит.	д.-прус.	латис.
небо	nebo	nábhas	nebula	nebul			
дим	dymъ	dhūmá-	fumus		dūmai	dumis	
вогонь	ognъ		ignis		ugnìs		uguns
яблуко	ablomъ			abful	óbuolas	woble	
ніс	nosъ	nāsā	nasus	nasa			
сіль	solъ		sal			sal	sāls
вдова	vъdova	vidhāva	vidua	wituwa			

Сформулюйте проблемне питання й змодельуйте частково самостійне конструювання учнями нового знання про індоєвропейські мови як найпоширенішу сім'ю споріднених мов світу та індоєвропейську прамову.

Укладіть перелік довідникових видань, які можна запропонувати учням до пошуку.

Період розпаду праслов'янської мови

Лінгвістична задача

Розселення слов'янських племен зі своєї прабатьківщини в VI ст. н. е. споводувало розвиток самостійних етносів і становлення їхніх мов на ґрунті племінних говорів попередньої праслов'янської доби. Ізольованість культурно-мовного простору спричинила початок формування специфічних

східнослов'янських, західнослов'янських, південнослов'янських рис на фонетичному, лексичному, граматичному рівнях. Мовні факти, однакові в сучасних слов'янських мовах, або такі, що зазнали закономірних системних змін, хронологічно можна віднести до спільної праслов'янської мови-основи.

Так, сучасні слов'янські мови успадкували з праслов'янської мови одиниці лексико-семантичної групи 'писемність':

укр.	верхньолуж.	чес.	словен.	хорват.	серб.
писати	pisać	psáti	pisati	писати	писати
письмо	pismo	písmo	pismo	письмо	письмо
письмовий	pismowy	písmový	pismen	писмени	писмени
писар	pisar	písař	pisar	писар	писар
напис	napis	nápis	napis	напис	напис
підпис	podpis	podpis	podpis	потпис	потпис
підписати	podpisać	podepsati	podpisati	потписати	потписати
лист	list	list	list	лист	лист

Цей лексичний пласт реконструює фрагмент життя слов'ян до VI ст., а саме такі категорії об'єктивної дійсності, як 'письмо', 'писати', 'писар', 'підпис'.

Але ж слов'яни не мали до IX ст. ні власної азбуки, ні системи письма. Появу писемності у слов'ян пов'язують із релігійно-просвітницькою діяльністю солунських братів Кирила і Мефодія. Аргументом на користь цієї думки є не лише відсутність писаних пам'яток до IX ст., а й власне факт створення Кирилом і Мефодієм абетки для слов'ян.

Розв'яжіть суперечність між цими двома науковими фактами.

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: доповнювати комплекс знань школярів про розселення слов'ян у VI ст. н. е. лінгвістичною інформацією, забезпечувати

інтеграційний характер освітнього процесу, створювати умови для формування цілісного образу світу, формувати культуру навчальної дискусії.

Шляхи досягнення: застосування методу «Обери позицію», організація навчальної дискусії.

Мовознавець І. Ющук виявив 13 тисяч слів української мови, що мають генетично споріднені відповідники в чеській, верхньолужицькій, сербській, хорватській, словенській мовах. Наприклад:

укр.	верхньолуж.	чес.	словен.	хорват.	серб.
вухань (заєць)	wuchač	ušatec		ухоња	ухоња
гідний	hódný	hodný	goden	годан	годан
лящ		dlešec	lešč		
мудрувати	mudrować	mudrovati	mudrovati	мудровати	мудровати
мужність	mužnosť	mužnost	mužatost	мужевност	мужевност
чужина	cuzba	cizina	tujina	туђина	туђина
чужинка		cizinka	tujka	туђинка	туђинка
шипшина	šipkowc	šípek		шипак	шипак
щавель	ščeheł	št'avel	ščavelj	штаваль	штаваль

Змодельуйте в академічній групі виробничу ситуацію. Запропонуйте учням обрати з двох гіпотез ту, що видається їм правдивою, а потім виробити аргументацію й підтвердити власні міркування науковими відомостями:

Гіпотеза 1. Наші предки послуговувалися цими словами ще до розселення слов'ян у VI ст. н. е., коли вони відносно компактно проживали на своїй прабатьківщині в Центральній і Східній Європі, а не запозичили їх пізніше.

Гіпотеза 2. Ця лексика була взаємно запозичена мовами пізніше, уже після розселення слов'ян у VI ст. н. е. через міжетнічні контакти.

Джерела вивчення історії української мови. Свідчення мови про матеріальну й духовну культуру давніх слов'ян.

Берестяні грамоти Київської Русі

Лінгвістична задача

Найдавніші писані пам'ятки XI – XIII ст. мало відбивають живу розмовну мову населення Київської Русі, оскільки літописи написані книжною церковнослов'янською мовою, стиль текстів державних документів – канцелярсько-діловий, а літературні твори (наприклад, «Слово о полку Ігоревім») насичені художніми засобами, що навряд було властиво щоденному народному мовленню. Саме тому знахідки берестяних грамот, які фіксують приватне листування простих людей, а отже, писані розмовною мовою, стали революційним відкриттям.

Та тривалий час бересту археологи виявляли лише в містах колишньої Північної Русі: Новгороді, Смоленську, Пскові, Вітебську, Твері. Ці численні листи до родичів та друзів, боргові розписки, дитячі вправлення в письмі, з'ясування стосунків (загалом більше 1 тисячі грамот, що охоплюють період XI – XV ст.) відбивають головним чином риси північних говірок. Натомість на територіях Південної й Південно-Західної Русі жодної берести з висіченими написами тривалий час не було виявлено, хоч загальновідомим є факт високого рівня писемності серед населення Київській Русі, що засвідчують написи на предметах побуту й стінах церков, знахідки бронзових і кістяних стрижнів для письма.

Та в 1988 – 1989 роках на розкопках північно-східного передмістя давньоруського Звенигорода, розташованого недалеко Львова, у культурному шарі 1110 – 1372 років було знайдено три берестяні грамоти, писані в Південно-Західній Русі.

Одна з грамот (грамота № 2), окрім того, що виявляє низку особливостей південно-західноруського діалекту, дає також уявлення про моделі поводження давніх слов'ян у ситуаціях боргових зобов'язань.

Ознайомтеся з оригінальним текстом і двома варіантами його перекладу. Виявіть різночитання. Поясніть, чому можливі варіанти перекладу грамоти.

Спираючись на обидва тексти, реконструйте картину правових стосунків давніх слов'ян. Чи ідентичними будуть ці картини об'єктивної дійсності? Як у різних лінгвістичних інтерпретаціях тексту модифікується реконструйований фрагмент життя?

Текст грамоти на бересті:

отъ говѣновое ко нѣжньцю дае 6 деся(т)(о) коуно лодиеноую повѣдало
говѣно ида на соудо: а попѣ шль: а дае лоуцѣ оли нѣ водаси то я у князя
поема отроко прижѣ приедю а во боле ти вонидѣ

Переклад 1:

Від Говінової [вдови Говіна] до Ніжничча. Дай шістдесят кун лодійного (платні за перевезення лодіями – човнами). [Так] сказав Говін перед смертю (буквально: йдучи на суд), а піп записав. Дай [їх] Луці. Якщо ж не віддаси, то я візьму у князя отрока (слугу) і разом із [ним] приїду, а це тобі стане у більшу суму (в більшу суму обійдеться).

Переклад 2

Від Говінової [дружини Говіна] до Ніженця. Дай 60 кун лодієвих. Сказав Говін і подав на суд, а піп записав. А дай Луці. Коли не віддаси, то я у князя візьму отрока... і приїду, а то тобі в більше увійде.

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: стимулювати пізнавання як органічну потребу школярів, розширювати коло лінгвістичних уявлень, знань, інтересів, ознайомити зі звенигородськими грамотами на бересті як джерелом вивчення мови й культури давніх слов'ян.

Шляхи досягнення: науково-пізнавальна розповідь, частково самостійне досліджування.

Такий словесний метод навчання, як розповідь, хоч і не базується на активній практичній діяльності учнів, однак має вагу як метод поступового стимулювання навчальної ініціативності й самостійності школярів. Розповідь учителя, наповнена цікавими фактами, виголошена експресивно й художньо, збуджує емоційну сферу учнів, живить навчальну мотивацію.

1. Підготуйте текст науково-пізнавальної розповіді про практику листування жителів Київської Русі з використанням березової кори – доступного й поширеного матеріалу. Акцентуйте на цінності цих пам'яток як джерела вивчення саме народнорозмовної мови, адже ділові, конфесійні та літописні тексти писали книжною мовою на дорогому пергаменті або папері. Познайомте учнів із трьома берестяними пластинами, знайденими у Звенигороді: шматок першої грамоти, розірваної адресатом, містить фрагмент «... (грив)ънь а мъне не надобе семо...»; у другій грамоті жінка вимагає у чоловіка на ім'я Нежниць заборговані гроші; третя береста, знайдена в житловому будинку, є вправленням у письмі й малюванні, бо на ній зображені літера А й мініатюрне погруддя людини.

2. Об'єктивуйте в учнівській аудиторії наукову суперечність: на території Північної Русі (сучасні міста Новгород, Смоленськ, Псков, Вітебськ, Твер) було знайдено більше однієї тисячі грамот, а на теренах сучасної України лише три – звенигородські. Такі результати археологічних розкопок не відбивають реальної картини. Серед аргументів можливими є такі: активні торговельні стосунки між Північною й Південною Руссю непрямо свідчать про існування переписки на бересті між купцями; деякі грамоти, знайдені в Північній Русі, могли бути створені в Києві й надіслані з Києва; віднайдені на території України численні бронзові й кістяні знаряддя для письма; зрештою, знайдені три грамоти доводять факт використання давніми жителями українських земель березової кори як письмового матеріалу.

Запропонуйте учням виявити й систематизувати припущення щодо такої непропорційності берестяних артефактів, які вже були раніше висловлені істориками в науковій літературі.

Свідчення топоніміки та етимології про давніх слов'ян і їхню мову

Лінгвістична задача

З усіх різновидів топонімів гідроніми становлять найстабільнішу групу. Наукова інтерпретація архаїчних гідронімів із затемненою семантикою дозволяє ідентифікувати застигли в часі фонетичні, морфологічні форми, а також відновити культурно-історичну інформацію про давніх слов'ян.

Які неслов'янські племена й народи населяли в давнину територію сучасної Харківщини? Спробуйте вилучити цю інформацію з гідронімів Харківщини, котрі були вже в середні віки засвідчені літописами і хроніками:

Сіверський Донець, Оскіл, Уди, Мжа, Берека, Балаклійка, Бишкін, Велика Комишуваха, Великий Бурлук, Мокрий Ізюмець, Сухий Торець, Чугівка.

Перед розв'язанням задачі категоризуйте свій науковий пошук. Визначте, у якій науковій парадигмі проходитиме досліджування:

- порівняльно-історична;
- системно-структурна;
- комунікативно-функційна;
- когнітивна.

Які лінгвістичні методи досліджування будуть релевантними для розв'язання задачі:

- порівняльно-історичний (опис мовних явищ з урахуванням часових змін, із позицій діахронії);
- конструктивний;
- функційний;
- соціолінгвальний;
- зіставний;
- описовий (для інвентаризації мовних фактів із позицій синхронії).

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: конструювати знання про гідроніми як відносно стабільний в історії мови лексичний шар, а отже, інформативний для історичного мовознавства, культурології, етнографії, історії; стимулювати пізнавальну активність учнів шляхом організації етимологічного пошуку; формувати дослідницькі навички здобувачів освіти.

Шляхи досягнення: моделювання проблемної ситуації й дослідницького пошуку.

1. Організація ономастичного спостереження, спонукання до виявлення учнями цікавого лінгвістичного факту про наявність у назвах більшості річок, що впадають у Чорне море, початкового компонента **Дон-** / **Дн-** / **Дун-** (*Дон,*

Дін, Донець, Дніпро, Дністер, Дунай). Стимулювання самостійного окреслення наукової проблеми й дослідницьких завдань.

2. Забезпечення самостійного порівняльно-історичного досліджування гідронімів (може містити такі компоненти: ознайомлення зі свідченнями античних авторів I тис. н. е. Геродота, Страбона, Йордана про ці гідрооснови; вивчення історичних відомостей про панування іранських племен кіммерійців, скіфів, сарматів у Північному Надчорномор'ї в II – I тис. до н. е.; етимологізація твірної основи **don (danu)** ‘річка, вода’ й виявлення її давньоіранського походження; міркування, чому праслов'яни замість того, щоб дати річкам слов'янські назви, успадкували іранські надчорноморські топоніми).

3. Представлення результатів пошуку у спосіб відеопрезентації чи усного повідомлення.

Відображення в мові матеріальної і духовної культури слов'ян.

Історична лексикологія і фразеологія

Реконструкція словника давньої мови є одночасно відтворенням матеріальної і духовної культури слов'янських народів, адже кожна номінація була вмотивована, зосереджувала в собі тогочасні уявлення про світ і колективний досвід. Цю інформацію, котра породжувала назву, визначають як **внутрішню форму слова**. Для сучасного мовця внутрішня форма давніх лексичних одиниць може сприйматися як затемнена, натомість етимологізація слова сприяє виявленню історичних культурних шарів у його семантичній структурі.

Водночас конфігурацію ідей, уміщених у значенні рідного слова, мовець сприймає як дещо само собою зрозуміле, як вже готову концептуальну конфігурацію, якій довіряєш (хоч би й елементи смислу були досить невиразними самі по собі). Згадаймо й відомі слова основоположника

структурного методу в етнографії К. Леві-Строса: «У певному розумінні кожен міф – це спогад про минулі події».

Закодовані в слові прадавні етнокультурні відомості успадковувалися наступними поколіннями мовців, адаптувалися до нового колективного досвіду, до обставин духовного життя народу. Ядро етнокультурної структури та когнітивні нашарування можна виявити за допомогою етимології, реконструкції внутрішньої форми мовних одиниць.

Лінгвістична задача

У мові кашубів (західнослов'янського народу, який проживає на північному заході Польщі, прадавніх мешканців Балтійського узбережжя; припускають, племінна спільнота помор'ян почала формуватись у VI – VII ст.) вирізняється лексема **žegląř** (жегляр) 'матрос, моряк' (на відміну від польського **marynarz** 'моряк' < *morze* 'море').

Поміркуйте, від якого слова могла утворитися ця оригінальна в слов'янському мовному просторі агентивна назва?

Зверніть увагу на:

- можливість чергування шиплячого **ž** (ж) з іншим звуком на основі опозиції «дзвінкий / глухий»;
- витоки кашубської назви **žegląř** як назви моряка давнього вітрильного флоту.

В аспекті внутрішньої форми назви **žegląř** (а саме – шуканого твірного слова) візьміть до уваги, наприклад, такі апелятивні іменники північнолемківських говірок, як **drimar'** 'мандрівний ремісник, який лагодив посуд за допомогою дроту або виготовляв вироби з нього' < *drim*, **kolesar** 'колісник' < *колесо*, зокрема зосередьте увагу на семантичному аспекті «основний складник конструкції» твірного слова: дротяний виріб ↔ **дріт**, віз ↔ **колесо** до воза. (Які складові частини корабля-вітрильника ви знаєте? Як вони називаються?)

Для етимологізації назви (встановлення її внутрішньої форми) скористайтеся уривками з українськомовного й польськомовного перекладів англomовної збірки автобіографічних есеїв «The Mirror of the Sea» («Дзеркало моря» / «Zwierciadło morza») уродженця українського міста Бердичів Юзефа Теодора Конрада Коженювського (Джозефа Конрада), який мав практичний досвід мореплавця і якому судилося стати класиком британської модерністської літератури:

- «Близькість, яку **моряк** мусив переживати з кораблем минулих часів, була такою тісною, що його чуття були чуттями судна, а **про натиск на щогли він судив з натиску вітру** на власне тіло» / «Tak ścisła była zażyłość, w jakiej **marynarz** musiał żyć ze swoim okrętem, że zmysły żeglarza były zmysłami statku, a z pęduwiatru, odczuwanego własnem ciałem, **żeglarz** wnioskował o naporze na maszty»;
- «...серед бурі мовчазне оснащення **вітрильника** ловило би не лише силу, а й дикий і урочистий голос душі цього світу. Чи корабель біг, колишучи високими щоглами, чи, **нахиляючи високі щогли, боровся з вітром**, завжди чулася дика пісня» / «...bezdźwięczny mechanizm **żaglowca** chwytął wśród burzy nie tylko siłę lecz i dziki, radosny głos duszy świata. Czy statek biegł, chwiejąc wysokimi masztami, czy stawiał czoło szkwałowi, pochylając wysokie maszty, dziki ów śpiew nie ustawał ani na chwilę».

За потреби скористайтеся джерелами:

Sychta B. Słownik gwar Kaszubskich na tle kultury ludowej : w 7 t. Wrocław, Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1967-1976. T. VI, s. 287.

Етимологічний словник української мови : у 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1982-2012. Т. VI, с. 513.

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: формувати навички лінгвістичного аналізу, уміння виявляти системні зв'язки в синхронії та діяхронії; сприяти усвідомленню зумовленості мовних явищ когнітивними механізмами людської свідомості; ознайомити з прикладами метафоричного й метонімічного перенесення в історії номінації **щогла**.

Шляхи досягнення: спостереження за етимологізацією слів, застосування методу «Обери позицію», організація навчальної дискусії.

Запропонуйте учням до спостереження етимологічні нариси значень полісемантичної одиниці **щогла**: 1) 'високий стовп на кораблі (для вітрил)', 2) діалектне 'ялиця біла'. Стимулюйте обговорення в групі вірогідності різних гіпотез походження першого лексико-семантичного варіанта лексеми **щогла**. Розробіть методичні рекомендації щодо супроводу цієї навчальної дискусії.

Сформулюйте перед учнями наукову проблему реконструкції лінгвокогнітивних механізмів. Запропонуйте поміркувати над цією проблемою на матеріалі другого значення лексеми **щогла** ('ялиця біла'): як реконструкція логіки семантичних перетворень пов'язана з досліджуванням пізнавальних механізмів людської свідомості?

Матеріал для спостереження:

щогла 1) 'високий стовп на кораблі (для вітрил і под.)' – очевидно, утворення з первісного *шогла* як закономірного рефлексу давньоукр. *шегла*, що походить від дшв. *sigla 'щогла', пов'язаного з дісл. sēgl, шв. segel 'вітрило', які певної етимології не мають; можливо, зводиться до індоєвроп. кореня *sek-, відбитого в праслов. *sěkti, укр. *сікти*; отже, первісне значення 'відрізаний, відсічений шматок, смуга полотна'; менш вірогідне пов'язання укр. *щогла* з чes. štíhlý 'стрункий, худий', з нім. Stange 'жердина', Stengel 'стебло';

щогла 2) діалектне, ботанічне 'ялиця біла (щоголова)' – назва виникла в результаті семантичного перенесення на ялицю слова *щогла* 'стовп на кораблі'

через те, що її стрункий стовбур використовують для виготовлення щогл (пор. наукову назву рослини ялиця – *біла щоглова*).

.....

Ознайомтеся зі зразком етнолінгвістичного аналізу паремій. З'ясуйте методологічні засади інтерпретації етномовних явищ.

На матеріалі української і кашубської мов виокремлюється семантична модель «**Представник**» потойбічного світу потрапив до **риболовецького знаряддя й борсається в ньому**»: кашуб. *Skakas jak **djabel** w rozarté sęcë*, букв. «Скакати як диявол у подертій сіті» (В. Sychta), укр. Души, як **чорта** в верші! ‘бицьця’, Забравсь, як **чорт** у вершу = Зав'яз, як собака в тину; Кублицця, наче курка на яйцях (М. Номис). Для розуміння фразеологізмів із двореченнєвою структурою «прохання – відповідь» «*Пусти, я чорт!*» – «*Дарма, що чорт: ззідять добрі люде з хлібом*» ‘Який швидкий!’ М. Симонов у дужках дає покликання на етнокультурний контекст вислову: «*а воно, **гаспид**, у вершу влізло*» (М. Номис).

Видатний кашубський етнограф Бернارد Сіхта засвідчив надзвичайно важливий для етнолінгвістичних студій стійкий вислів рибалок з півострова Хель (Хельської Коси), які поверталися додому без уловленої риби (з порожніми сітками): *Čarni bøk vlâz nôm v jadra* (*čarni bøk* – ‘zły duch’) ‘mawiają rybacy na Helu wracając z pustymi sieciami z połowu’, тобто «Чорний **bøk** вліз в наші сіті (до матні)». Порівняймо з українським Улізла **баба** у нерет: ні назад, ні наперед ‘клопіт’ (М. Номис) та значення лексеми **баба** в етнокультурному просторі українців: *лісова баба* ‘дружина лісовика’, *бання баба* ‘дух лазні’, *залізна баба* ‘дух, що живе в кукурудзі’, *жіття баба* ‘польовий дух’ тощо; а також зважимо на те, що «в народі сварливу, підступну, язикату, злу жінку (незалежно від віку) часто порівнюють з **чортом** (**дідьком**, **бісом**), взагалі з **нечистою силою**»: «Чорт і баба – одна рада», «То така баба, що й дідька не треба», «Де **диявол** нічого не вдіє, там бабу пошле», «Баба з чортом, як пес з хортом» – *баби* («вчені» *відьми*) «вважалися найактивнішими у здійсненні шкідливих вчинків»... (В. Жайворонок).

За міфологічними та релігійними уявленнями українців, дух – «добра чи зла надприродна істота, що бере участь у житті природи і людини» (В. Жайворонок), а **чорт** «водиться нібито по безлюдних нечистих місцях (прірвах, проваллях, ровах, **безоднях**, на перехрестях доріг, **в очереті**, бур'янах, в бузині, в порожніх хатах, пустках, руїнах, млинах, **у болоті**, лісі, особливо в пущі)», але «улюблене місце – комин і **болото**, тому кажуть: «Аби болото, а чорт знайдеться»; «важлива властивість чорта – здатність прибирати найрізноманітнішого вигляду: людей, звірів, предметів» (В. Жайворонок).

В аспекті семантичного «сценарію», коли надприродна (або «якась інакша») істота лізе в риболовне знаряддя, привертає увагу й образ **цигана**: *Циган забравсь до хліва коней красти, коли біжять хлопці, горобців ловить; Циган у в'ятір, та як побачили ёго, ото й каже: «се ж то тут холодно, а як же там!»* (М. Номис).

А отже, у представлених фразеологізмах (пареміях) варіантні ряди образних конкретизаторів (*w rozarté sěcě – в верші (у вершю) – v jádra – у нерет – у в'ятір*) і образних визначників (*djâbel – чорт – gacnid – čârni bok – баба – циган*) засвідчують наявність в українсько-кашубському культурно-мовному просторі структурно-семантичної моделі «Потойбічник (або особа, наділена в уявленні етносу демонічними якостями) + дієслово на позначення проникнення з подальшим хаотичним рухом + у + назва риболовецького знаряддя = потрапити в халепу; борсатися в безвиході».

Відзначимо, що (на відміну від семантичної фразеологічної моделі) структурно-семантична модель має чіткіше «граматичне» оформлення, яке відкриває мовознавцям перспективу реконструкції праслов'янської (прабалто-слов'янської) фразеології.

Лінгвістична задача

Ознайомтеся із поданими нижче фразеологізмами, виконайте завдання та поміркуйте над такими питаннями:

- Яка картина матеріальної і духовної культури давніх слов'ян відтворюється в реконструкції фразеологізму?
- Чому фразеологія, на відміну від лексики, постає більш складним матеріалом для мовних реконструкцій?

1. Розподіліть подані нижче діалектні й загальномовні фразеологізми за колонками, де кожна колонка об'єднуватиме фразеологізми за спільним значенням.

2. Визначте значення кожного фразеологічного ряду відповідників.

3. Сформулюйте семантичні і структурно-семантичні моделі фразеологізмів.

4. Визначте ряд фразеологізмів, у якому схожі за структурою стійкі словосполучення мають протилежне значення.

- *багатий, як циган на блихи*
- *Василь Гапці рідна тітка*
- *не з єдного п'єца хліба їсти*
- *захотілося, як м'єрзлого в Петрівку*
- *заливатися як циган сироваткою (кисляком)*
- *в'їбалушити пультки*
- *за царя Горошка, коли людей було трошки*
- *за кору́ну буде долі́ валало́м жа́бу гна́ти*
- *вивалити слі́пи*
- *за царя Митрохи, як людей було трохи*
- *витрі́щит банькі́*
- *ді́д ба́бі – ву́йко*
- *(як) чорт (вовк) ко́зі дя́дько*
- *не одну па́ску з'ї́в*
- *за грі́ш погна́в би ко́зу до Льво́ва*
- *заба́г у Петрівку замерзлого*

- *ма́ти піня́зи як дя́бол плéви*
- *випрі́щити ба́лухи*
- *піня́зей як у жы́да па́цят*
- *жа́бу бу́де гна́ти до Пра́гы за ко́руну*
- *забагну́ти са, як в сяту́м ве́чері ці́ганови я́годы*
- *як мой ді́д горі́в, то твуй ру́ки нагрі́в*
- *за ко́пійку горо́бця ку́хвайкою в чисті́м полі́ за́ганяє*
- *смі́ятися як ша́лений з ква́сного мо́лока*
- *випрі́щити па́луди*
- *не з одної́ печі́ хлі́б їв*
- *ма́ти піня́жі як жы́д свинь*
- *захце́ті са як ці́ганско́му дзе́цку я́год на ся́тый ве́чур*
- *за ца́ря Бомка́, як бу́ла зе́мля то́нка*
- *ма́ти піня́зи як ці́ган уш*
- *твуй ді́до мо́юй ба́бці носі́в во́ду (ї́сти) в ша́пці*
- *за ца́ря Опенька́, як зе́мля бу́ла то́ненька (люде́й жме́нька)*
- *шья́няти ша́ як ша́лений до сы́ра*
- *ста́рої ку́рки півня́ шва́гер*
- *за ца́ря Саса́, як бу́ла зе́мля з м'я́са*
- *че́рез доро́гу на́вприся́дки по́сіяла ба́ба ві́сівки*
- *за ца́ря Тимка́, ко́лі (як) бы́ла зе́мля мня́кка*

* *ко́руна* – грошова одиниця

* *па́ця* – порося; свиня

* *шва́гер* – шурин; сестрин чоловік;
дівер

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: у практичний спосіб ознайомити школярів із прийомами реконструкції внутрішньої форми фразеологічних одиниць; формувати навички лінгвістичного досліджування.

Шляхи досягнення: лінгвістичне дослідження.

Розробіть алгоритм супроводу учнівського досліджування з реконструкції внутрішньої форми діалектних і загальномовних фразеологізмів: *багатий, як циган на блихи; захотілося, як мёрзлого в Петрівку; заливатися як циган сироваткою (кисляком); за кору́ну буде до́лі валало́м жа́бу гна́ти; через доро́гу навприсядки посі́яла ба́ба вісі́вки; не одну па́ску з 'їв; за грі́ш погна́в би ко́зу до Льво́ва; пі́нязей як у жы́да па́цят; як мо́й ді́д горі́в, то твуй ру́ки нагрі́в; за ко́пійку горо́бця ку́хв'а́йкою в чи́стім полі́ загана́є.*

Змодельуйте цю діяльність. За результатами реконструкції відтворіть фрагмент матеріальної картини світу слов'ян.

Етнолінгвістичний аналіз мовних одиниць. Етимологія

Етнолінгвістична інтерпретація фразеологізмів, паремій, фольклорних текстів виявляє зв'язок мови з міфологічною свідомістю давніх слов'ян. Містичне сприймання довкілля означало єдність із природою, гармонійне співіснування людини й рослинного і тваринного світу, персоніфікацію фантазійних образів. Сучасні мовні одиниці фіксують наївно-художнє тлумачення дійсності, виявляють етнічні конотації.

Лінгвістична задача

Проаналізувавши діалектні фразеологізми і паремії, уривки із фольклорних текстів тощо, дайте відповідь на запитання:

Чому саме виймання риби з води символізує розлуку коханих?

- *б'ється як риба (рибонька) об лід 'борсається у скрутній ситуації';*
- *Гора з горою, камінь з травою, риба з водою! ... (з українського замовляння);*
- *грається як риба у воді 'веселий';*
- *Мирон ударив плішню, лід зойкнув, покотив посвист і стогін під очерети, які ще не так давно аж розгойдувались дикою птицею. <...> На продуху, бокуючи, почали спливати плитки і краснопір, далі з'явилися щупаки, їх можна було б викинути руками на лід, але в такий вечір не хотілося зобиджати навіть рибу. Хай подіхає, прихопить місяця на плавники – та й знов у притихлі води (Михайло Стельмах «Чотири броди»);*
- *мовчить як риба під крижиною 'мовчить';*
- *На горі, на горі сніжок ся більіє. – / Де ся моя рибка на зиму подьїє? (з лемківського фольклору);*
- *на духі ловити рибу 'ловити рибу, роблячи ополонку в кризі' (* духа 'ополонка; продуховина, прорубана в льоду річки, ставка тощо' (щоб ловити рибу);*
- *окунь заморожений 'нерухомий, неповороткий';*
- *очі як у мороженого судака 'байдужий';*
- *побивається як риба в ополонці 'плаче';*
- *польське zimna ryba (букв. зіймна / байдужа риба) 'хтось повільний, позбавлений енергії';*
- *Твоя мати черільниця, великая розлучниця, / Розлучила ня с тобою, як рибочку із водою (з лемківського фольклору);*
- *щасливий як риба у воді 'той, кому таланить'.*

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: формувати навичку здійснювати етимологічний аналіз, конструювати ланцюжок генетичних зв'язків лексичних одиниць.

Шляхи досягнення: етимологізація лексичних одиниць.

Етимологізація мовних одиниць є прийомом, що активізує навчальну мотивацію, задовольняє допитливість школярів, умотивовує факти сучасної мови, а також сприяє глибшому ознайомленню з категоріями й методами філології. Етимологізація слова передбачає відтворення первинної зовнішньої форми, розкриття внутрішньої смислової форми, виявлення мотиватора номінації, аналіз узгодження мовних та ментальних механізмів, що брали участь у творенні назви. Таке конструювання доступне для школярів за допомогою етимологічних словників. Подальша інтерпретація отриманих зі словників відомостей, їхня ситематизація, виявлення історичних тенденцій і закономірностей є самостійною діяльністю.

Щоб етимологізація не була самоціллю, вмотивуйте цю діяльність у спосіб моделювання проблемної ситуації. (Приклад проблемного питання: які відомості у внутрішній структурі слова відображають міфологічні уявлення, а які фіксують раціональний колективний досвід?) Ознайомте учнів з інструментами етимологізації. Організуйте роботу над з'ясуванням історії одиниць лексико-семантичної групи 'Назви риб':

1) **виз-риба** (в Дунаї): «*Ой тобов, визе, стрільби костити / А мнов, соколом, стрільби перити*» (із космогонічної колядки);

2) **головáтиця**;

3) **деру́н** (діалектна назва окуня або йоржа);

4) **дуна́йка** (різновид оселедця);

5) **же́рех**;

6) **жидовська (циганська) риба**;

7) **костре́ць** (візьміть до уваги паремії: укр. діал. *Нима́ ри́би биз ко́сти, а чолові́ка биз зло́сти*, пол. *Nie ma ryby bez ości, a człowieka bez złości*);

8) **красна риба** (цінна порода безкісткових, передусім осетрових, риб);

9) **красно́пірка**;

10) **лима́нка**;

11) **муля́вник** (пригадайте приказку *Набрався як лин ... ?*);

12) **піска́р** (за свідченням О. Мар'ямова, на початку ХХ ст. в мовленні рибалок Дніпровсько-Бузького лиману – це «бичок лиманських піщаних закісків»);

13) **піскозоб(а)** (або **пескоглід**);

14) **пукáс** (зіставте діалектний іхтіонім з іншими діалектизмами, як-от *пукати* ‘виготовляти баранчики із зернят кукурудзи на гарячій черені чи на сковороді’, *пукати вішині* («так отó ко́лісь ка́зали ка́мінці́ дістава́ти»);

15) **се́бель** (**се́біль**) < *вьсебѣль;

16) **слѣж** (або **слиж**, **слигáн**);

17) **черлено́чиця**;

18) **чехо́ня** (**чехо́нь**).

Лексика давньоукраїнської мови

Лінгвістична задача

Давньоукраїнський словниковий масив становить основу лексико-семантичної системи сучасної української мови. Словник доби Київської Русі демонструє, з одного боку, наступність і стабільність, а з іншого – рухливість, закономірну з огляду на тенденцію до узгодження категорій ‘назва’, ‘позначуваний нею об’єкт’, ‘уявлення людини про цей об’єкт’.

Інтенсивну мовотворчість давніх слов’ян ілюструють лексеми на позначення місяців. Населення Київської Русі успадкувало з праслов’янської мови такі назви:

1) **проси́ньць** < *prosińсь* ‘січень’ від *про-синь* ‘темнуватий’, бо дні в цей час сірі, бліді, часто туманні, сонце світить найслабше;

2) **сѣчьнь** < *сѣсьнь* ‘лютий’ від *сѣчи* ‘сікти’; або через уявлення, що в цьому місяці з силою січуть вітри, морози, сніги, або тому, що в цей час підсікали дерева для наступного викорчовування;

3) **сухыи** < *сухъ(їъ)* ‘березень’, бо характерною є суха погода;

4) **бѣрезозоль** ‘квітень’, складання компонентів бѣрез-а і зол-ъ ‘зелений’, тобто місяць, коли зеленіє береза;

5) **травѣнь** < travънь ‘травень’ – місяць, коли буйно розцвітають трави;

6) **изокъ** ‘червень’, від изокъ ‘коник, цикада’;

7) **чѣрвѣнь** < ѡгвѣнь ‘липень’, споріднене з ѡгвѣ ‘черв’як’, назва мотивована словом черв’як (чи то місяць, коли з’являються черви, що шкодять рослинам; чи саме в цей час з’являється черва – личинки у бджіл; або то місяць, коли збиралися черви, з яких готували червець – червоний барвник);

8) **зарѣвъ** < zarevъ ‘серпень’, корінь (за)-рюти ‘(за)ревіти’; місяць, коли починається рев диких тварин, що перебувають у шлюбному періоді;

9) **рюєнь** < г’цѣнь ‘вересень’, від рюти ‘ревіти’; місяць, коли відбувається ревіння, парування в диких копитних тварин;

10) **листопадъ** < listopadъ ‘жовтень’, композит із листъ і пад-(ати); місяць, коли опадає листя;

11) **грудѣнь** ‘листопад’, корінь груд-(а); місяць, коли замерзає в грудках ґрунт;

12) **студєньи** < studenъ(jъ) ‘грудень’ від студєньи ‘холодний’.

Те, що ці назви активно побутували в живому народному мовленні Київської Русі XI – XIII ст., засвідчують тексти «Повісті временних літ», давньоруських Євангелій. Їхнє органічне успадкування й засвоєння зумовлене прозорістю мотивацій, актуальністю втілених у номенах знань про об’єктивний світ, природністю взаємодії мовної системи та етнокультурного життя.

Але в цю ж давньоукраїнську добу зі слов’янськими назвами місяців починають конкурувати запозичення-латинізми із середньогрецької мови. Подекуди ці найменування витісняли з літературної мови питомі слова. Учені припускають, що вперше слов’янські назви були співвіднесені з латинсько-грецькими Кирилом і Мефодієм: генварь, февруаріи, мартъ, апрѣль, маи, июнь, іюль, августъ, сеньтабрь, октовріи, ноябрь, декабрь (декемврїи). Тривалий час номінації конкурували, наприклад: місяць генварь рекомьи

просинець; М(с)ць априль рекомыи брѣзьнь. Та в пам'ятках староукраїнської мови XIV – XV ст. слов'янських назв уже не виявлено, панівні позиції посіли латинізми, а також полонізми *вресень, стычень*. У письменстві XVI – XVIII ст. питомі слова вживаються дуже рідко.

Розв'яжіть цю лінгвістичну задачу: якими внутрішніми закономірностями мовної системи чи зовнішніми чинниками етнокультурного життя було спровоковане витіснення лексем, що віддзеркалювали органічний спосіб мислення й світосприймання давніх слов'ян, натомість акцептовано чужі, семантично невмотивовані мовні знаки.

Застосуйте прийом мозкового штурму. Вербалізуйте в групі всі вірогідні й невірогідні гіпотези, а потім під час дискусії обговоріть ваші ідеї, аргументуйте й обґрунтуйте їх, знайдіть підтвердження власних думок у науковій літературі.

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: забезпечувати стимули для пізнання мови як картини світу, організувати дослідження історичної лексики на матеріалі писаних пам'яток, забезпечувати навичку застосовувати нові знання під час проєктної діяльності.

Шляхи досягнення: моделювання рольової гри, виконання науково-творчого проєкту.

1. Сформулюйте методичні поради до розігрування такої професійної ситуації:

учні в ролях істориків і мовознавців досліджуватимуть фрагменти давньоукраїнських текстів з метою реконструкції історичної реальності – садиби часів Київської Русі.

Мовний матеріал для спостережень і досліджень:

Ту лѣпше ми вољ бурь вести в **дом** свои, нѣже зла жена поняти («Моління» Даниїла Заточника, XII – XIII ст.); Мстислав же ста на **подвори**;

и **дворъ** княжь разъграбиша (Іпатіївський літопис, XII – XIII ст.); и въшьдъ въ **домъ** ть, сѣ сѣдѣаше предъ **храминою** (Успенський збірник, XII ст.); замкы и печате на **дверехъ** положи; позлати **домъ**... и **стѣны** и **верхы** и **двѣри** и **одверыа** (Житіє і ходіння Даниїла Руської землі ігумена, XI ст., список XIII – XIV ст.); Въжегъ **пещь** въ **истобцѣ** оу пещерѣ, и яко разгорѣся **пещь**, и нача пылати пламень; воробѣеве полетѣша въ гнѣзда своя... под **острѣхы**; и ту подѣхытиша и (князя Володимира) подѣ руцѣ и несоша и на **горницоу** (Іпатіївський літопис, XII – XIII ст.); въпроси ...бѣше ли ти въ вси тои **баня** измыватися, он же рече – ни, нѣ в рѣцѣ егда хотях (Учительне Євангеліє, XIII ст.); Аже крадетъ кто скотъ в **хлѣвѣ** (Троїцький список Руської Правди, XII – XIII ст.); бѣ же тоу много въ **погребѣх** вина и медовѣ; и велику пакость створиша оно ратнии а оно своѣ... и **огороды** всѣ посѣкоша; быс боуря велика... и разноси **хоромы**, и товаръ, и **клѣти**, и жито из **гоумень**, ...и не остана оу **клѣтехъ** ничтоже; того же вѣчера створиша с(о)вѣтъ... и обидуут градъ и пожгоутъ вся внѣшняя **храмы** и **ограды** и **гоумна** (Іпатіївський літопис, XII – XIII ст.); Аже... дворную **тыномъ** перегородить **межю** (Троїцький список Руської Правди, XII – XIII ст.); надѣяше бо ся на твердѣ, бѣше бо **плетенемъ** оплетено то мѣсто и насовано **колья**; идаше в **поварьницю**. Приготоваша огонь. Воду. Дрова (Лаврентіївський літопис, до 1377 р.).

2. Об'єднайтеся в групи й відтворіть у ролях гіпотетичний сценарій реалізації науково-творчого проєкту. Створіть схематичне зображення садиби, житла, його складових частин, двору, господарчих споруд, огорож. Підпишіть на схемі об'єкти відповідними історизмами. З'ясуйте статус цих давньоукраїнських лексем у сучасній українській мові.

Візьміть до уваги такі поради:

1) на етапі планування проєкту визначте мету та завдання, окресліть очікувані результати, обговоріть алгоритм і методи роботи;

2) на етапі реалізації проєкту подбайте про оптимальну систематизацію виявлених фактів; за потреби зверніться до наукових джерел, щоб перевірити достовірність та об'єктивність ваших висновків чи усунути протиріччя;

3) на заключному етапі важливим є вибір оптимального формату представлення результатів проєкту.

Праслов'янська лексична спадщина в сучасній загальнонародній мові. Праслов'янські одиниці в діалектах української мови

Лінгвістична задача

Праслов'янська лексика становить суттєву частину сучасного словника української мови. Певні одиниці після закономірних фонетичних, морфемних, семантичних змін посіли місце в літературній нормі, значна частина має статус архаїзмів, якісь побутують у діалектах. Деякі з таких діалектних слів сприймаються зараз як росіянізми через те, що в російській мові вони є нормативними: такі, як *воздух, время, второй, год, звезда, первый, лучше, мысль, много, польза, тишина, ум* та інші.

Насправді ж ці лексеми, успадковані зі спільної для слов'ян праслов'янської мови (2500 років до н. е. – VI ст. н. е.), українці сотні років уживали так само, як і росіяни. Ці слова були поширеними в староукраїнську добу, та згодом в історичному розвитку посіли периферійне місце: стали архаїзмами, закріпилися в говорах, але не ввійшли до літературного нормативного словника. Тож для компетентної оцінки статусу лексичних одиниць важливим є вивчення історії слів, їхньої етимології.

Хоча можна припустити, що ці архаїзми праслов'янського походження повторно запозичували з російської мови. Таке явище могло підтримуватися міжмовними контактами, російськомовною експансією, мовною нестійкістю українців, низькою мовною культурою.

1. До лексичного шару говірок Слобожанщини належить слово *пятно* ‘пляма’. З’ясуйте його генезу. Чи є воно запозиченням з російської мови, чи має праслов’янське (давньоукраїнське, староукраїнське) походження?

2. Дві респондентки з одного села на Слобожанщині вживають у мовленні одиниці *нізя, ніззя, нільзя*. Анкета однієї: жінка, 32 роки, освіта – професійне училище, професія – медсестра, зону говірки міняла, коли на 4 роки виїжджала на навчання до Харкова. Анкета другої: жінка, 82 роки, середня освіта, працювала в колгоспі в радянські часи, зону говірки не міняла.

Якого походження в їхньому мовленні говіркові елементи *нізя, ніззя, нільзя*. Говірковий архаїчний елемент чи російськомовне нашарування?

Нельзя – стародавнє українське слово. Старослов’янська сполука **нѣ лъзѣ** (читається *лъзя*) походить від *лъга* ‘полегшення’. *Лъзѣ* означає ‘вільно, дозволено’, споріднене з *лъгъкъ*. Іноді вживалося **нѣ лъга** ‘нелегко’. У старослов’янській мові засвідчено сполуки *лъзѣ* єсть ‘дозволено’ і **нѣ лъзѣ** ‘не можна’. Іменник *лъга* було втрачено. І. Котляревський уживав фонетичний варіант *нільзя*, М. Номис – *нізя*, що відбиває народне спрощення артикуляції, Є. Желехівський у своєму українсько-німецькому словнику фіксував західноукраїнську мовну практику кінця XIX ст. *нѣльга* і *нѣльзя*. Різні варіанти цієї модальної сполуки поширені в сучасних буковинських і східнослобожанських говірках.

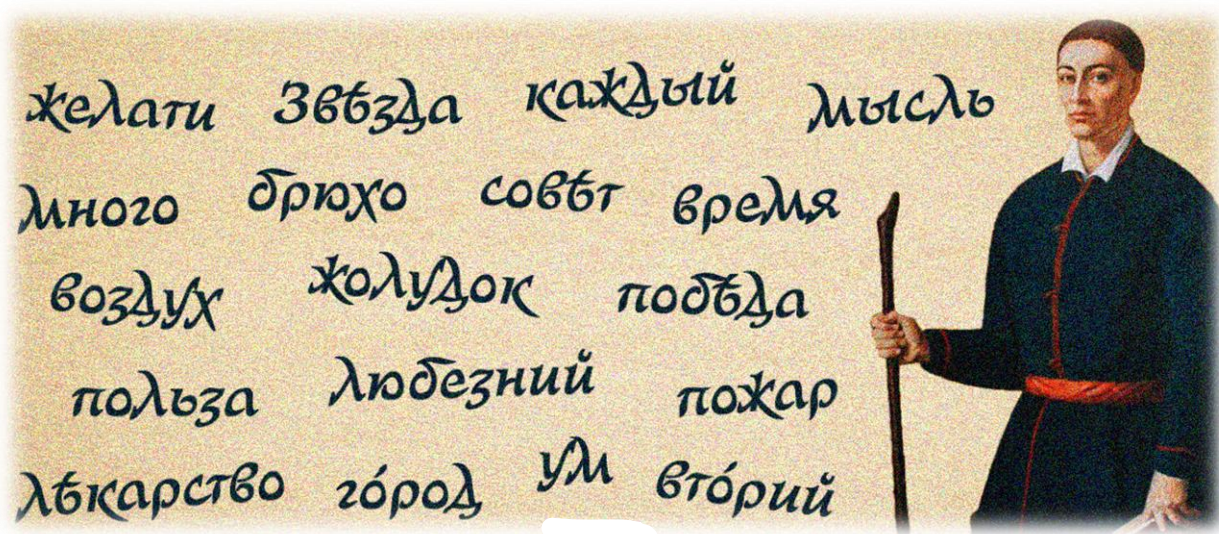
Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: доповнювати знання учнів про загальнонаціональну мовну систему та діалектне мовлення як її складник; виробляти навичку аналізу діалектної лексики, роботи з етимологічним словником.

Шляхи досягнення: науково-пізнавальна розповідь, лінгвістичне дослідження.

Підготуйте розповідь про актуальну проблему сучасної діалектології щодо розмежування в українських говорах слів праслов'янського походження: чи пройшли вони еволюційний шлях через давньоукраїнську й староукраїнську мови, осівши в говірках, чи є новозапозиченими з російської мови.

Запропонуйте до досліджування з допомогою етимологічного словника такі одиниці: *воздух, время, второй, год, звезда, первый, лучше, мысль, много, польза, тишина, ум, пятно, нильзя*.

ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА

Звукові зміни праслов'янського періоду.

Звукові зміни, пов'язані з постконсонантним [j]

Лінгвістична задача

У праіндоєвропейській мові середньопіднебінний [j] артикулювався відносно автономно: *zem-ja, *sad-ja. Ця автономність підтримувалася морфемним статусом [j] – суфікс. Та поступові історичні фонологічні зміни в ранній праслов'янський період привели до наближення артикуляцій [j] і попереднього приголосного звука. Посилений артикуляційний зв'язок спричинив перерозподіл звуків у складі (*ze-m'ja, *sa-d'ja), відтак – тенденцію до відкритого складу та виникнення передньопіднебінних і середньопіднебінних палаталізованих фонем, артикуляційно уподібнених до [j].

До фонетичних змін раннього періоду праслов'янської доби належить також і монофтонгізація сполучень *голосний + носовий* [on], [en], [om], [em] > [oⁿ], [eⁿ], [o^m], [e^m].

Яке з цих двох явищ відбулося раніше: асиміляція приголосних з [j] чи утворення носових голосних [oⁿ], [eⁿ], [o^m], [e^m]? За основу для міркувань і розв'язання лінгвістичної задачі візьміть одиниці *zem-ja, *kon-ja, де є і сполучення [em], [on], і звук [j].

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: формувати історичне підґрунтя для розуміння сучасного явища чергування приголосних б//бл, п//пл, в//вл, м//мл, ф//фл як наслідку асимілятивних процесів губних із [j].

Шляхи досягнення: лінгвістичне спостереження, інтерпретація мовних фактів.

Під час опрацювання частин мови учні 6 – 7 класів знайомляться із чергуванням приголосних б//бл, п//пл, в//вл, м//мл, ф//фл у корені слів. Свідомому ставленню до таких морфемних модифікацій сприятиме історичний аналіз і коментар, самостійне спостереження й конструювання висновків.

Чергування б//бл, п//пл, в//вл, м//мл, ф//фл – це специфічний результат сполучуваності губних приголосних з [j] у праслов'янську добу, оскільки губні звуки менше, ніж інші, корилися асиміляційній силі [j]. А саме: процес уподібнювання спричиняв палаталізацію губного, далі – поглинання губним артикуляції [j], а після втрати [j] – виділення вторинного палатального компонента [lʲ].

Праслов'янські форми				укр.
*kou-p-j-a	*kou-pʲj-a	*kou-pʲpʲ-a	*kou-pʲlʲ-a	купля
*zem-j-a	*ze-mʲj-a	*ze-mʲmʲ-a	*ze-mʲlʲ-a	земля
*lʲub-j-o	*lʲu-bʲj-o	*lʲu-bʲbʲ-o	*lʲu-bʲlʲ-o	люблю
*top-j-o	*to-pʲj-o	*to-pʲpʲ-o	*to-pʲlʲ-o	топлю

Порівняймо з формами без суфікса [j]:

праслов.	укр.
*kou-pi-ti	купити
*zem-elʲ	земельний
*lʲu-bi-ti	любити
*to-pi-ti	топити

Запропонуйте учням до спостереження подані вище таблиці з історичними й сучасними формами іменників, прикметників і дієслів. Укладіть питання, якими ви можете супроводжувати й скеровувати аналіз мовного матеріалу. Змодельуйте частково самостійне досліджування школярами місця й морфемного значення суфікса [j] у прадавній мові,

виявлення ними історичних артикуляційних трансформацій сусідніх губних звуків та [j], а також вторинних явищ, викликаних цими змінами.

Палаталізація [g], [k], [x] перед голосними переднього ряду

Лінгвістична задача

Однією з важливих подій перебудови фонетичної системи праслов'янської доби стала палаталізація [g], [k], [x] під впливом голосних переднього ряду [ī], [i], [ē], [ě]. Артикуляційне зближення спричинило пом'якшення раніше твердих [g], [k], [x]. Та оскільки це пом'якшення не могло бути природним (адже артикуляційно задньоязикові не можуть наблизитися до середньопіднебінних), тож відбулася якісна зміна звуків, котру в сучасній мові відбиває явище чергування.

1. Систематизована в таблиці теоретична інформація достовірна, але графи з відомостями переплутані. Відновіть структурно-логічну послідовність граф таблиці:

Часовий проміжок	Звукові зміни	Умови звукових змін	Наслідки палаталізації в сучасній мові
I палаталізація Межа історичних часів	[g]→[g']→[ž'] [k]→[k']→[č'] [x]→[x']→[š']	Перед голосними переднього ряду [ī], [i], [ē], [ě].	Сучасна мова: туга//тузі рука//руці рух//у русі страх // у страсі друг//друзі
II палаталізація II–V ст. після зміни дифтонгів [oi], [ai] на u та ъ	[g]→[g']→[dz']/[z'] [k]→[k']→[c'] [x]→[x']→[s']	Перед голосними переднього ряду [ī], [i], [ē], [ě] + и, [ě](ѣ) дифтонгічного походження	Сучасна мова: друг//дружити рука//ручка страх//страшно біг//біжиш дух//душно

III палаталізація Імовірно, V–VII ст.	$[g] \rightarrow [g'] \rightarrow [z']$ $[k] \rightarrow [k'] \rightarrow [c']$ $[x] \rightarrow [x'] \rightarrow [s']$	Після голосних переднього ряду [ī], [ī], [ē], [ě] та після складотворчого [r], якщо далі не було голосних заднього ряду	Сучасна мова: незначна кількість – вівця, лице, місяць, князь, палець, все; <i>староукр.</i> польза (пільга)
--	---	---	---

2. Чому наслідки першої палаталізації фіксують сучасні слова **жар** (< *ž'ēr < *gēr-), **мішати** (< *mēš'ētī < *mēxētī), **кричати** (< *krič'ētī < *krikētī), хоча тут колишні палаталізовані [g'], [k'], [x'] стоять не перед голосними переднього ряду, а перед [a]?

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: раціоналізувати уявлення школярів про чергування г//ж//з, к//ч//ц, х//ш//с у сучасній українській мові; формувати дослідницькі навички.

Шляхи досягнення: лінгвістичний експеримент, проблемне питання, лінгвістичне спостереження, аналіз, евристична бесіда.

Чергування г//ж//з, к//ч//ц, х//ш//с – одна з найвиразніших рис фонетичної системи сучасної української мови – постає перед учнями як явище, що сталося й не має жодних пояснень. Натомість ланцюжок історичних звукових змін, що привів до системного чергування приголосних, доступний для розуміння школярами. Спостерегти звукові процеси в динаміці та збагнути закономірності історичних перетворень можна шляхом лінгвістичного експерименту й аналізу мовного матеріалу.

2. Змодельуйте лінгвістичний експеримент.

Підґрунтям для розуміння початків явища чергування є актуалізація факту про взаємний вплив сусідніх звуків на вимову. Запропонуйте учням артикулювати групи звуків ізольовано і зі злиттям; стимулюйте висновки про

зорієнтованість артикуляційного апарату під час вимови першого звуку на наступний звук і пов'язані з цим артикуляційні модифікації:

[л] + [а]	[ла]
[л] + [і]	[л'і]
[л] + [у]	[лу]

Вимова якого звукосполучення зі злиттям є природною, а якого становить певну трудність: [к]+[а] чи [к]+[і]? Спонукайте учнів до експерименту й аргументованих висновків:

	[к] + [а]		[к] + [і]	
місце творення	задній ряд	задній ряд	задній ряд	передній ряд

3. Сформулюйте перед учнями проблемне питання та змодельуйте їхню пошукову діяльність; стимулюйте дослідження шляхом евристичної бесіди.

Чому давні слов'яни почали зазнавати труднощів у вимові сполучень [gi], [ki], [xi], після того, як сусідні звуки стали втрачати відносну артикуляційну незалежність і набували злиття? Розгортання міркувань і конструювання висновків може ґрунтуватися на такому мовному матеріалі:

*drugiti → *drug'iti → *druž'iti → дружити	але *druga → друга (Род. в.)
*rukiti → *ruk'iti → *ruč'iti → (в)ручити	але *rōka → рука
*souxiti → *soux'iti → *souš'iti → сушити	але *suxь → сухий

Запропонуйте учням на підставі здобутих відомостей реконструювати давні форми слів *плач* – *плакати*, *страшити* – *страх*, *коса* – *чесати*, *дух* – *душити*. Чи всі ці пари в сучасній мові мають статус споріднених одиниць?

Найдавніші фонетичні процеси в мові східних слов'ян.

Перше повноголосся

Лінгвістична задача

Однією з найхарактерніших фонетичних рис східнослов'янських мов є так зване перше повноголосся. Праслов'янські звукосполучення *-*or-*, *-*ol-*, *-*er-*, *-*el-* між приголосними змінилися в повноголосні сполучення *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-* (іноді *-ело-*), наприклад: **korva* – корова, **kol'sь* – колось, **berza* – береза, **melko* – молко – молоко. Виникнення повноголосся науковці пов'язують із дією закону відкритого складу, а втрату складотворчої властивості сонантами називають першопричиною цього фонетичного явища.

Сполучення **or*, **ol*, **er*, **el* могли стояти як перед голосними, так і перед приголосними звуками. Саме в позиції перед приголосними вони мали дифтонгічний характер – складотворчий сонант з попереднім голосним належав до одного складу. До того ж у праслов'янській мові ці дифтонгічні сполучення були різними за своїм характером, що зумовлювалося неоднаковими способами вираження в них тривалості складу. В одних довгота складу в сполученнях **or*, **ol*, **er*, **el* виражалася голосними повного творення **o* та **e* (**tōrt*, **tōlt*, **tērt*, **tēlt*), а в інших – складотворчими сонантами **r*, **l* (**tořt*, **tořt*, **teřt*, **teřt*). Закон відкритого складу зумовив розвиток складотворчості сонорних, а разом із цим і розпад дифтонгічних сполучень на монофтонги. Плавні **r* та **l* переходили до наступного складу: **bor-na* – **bo-rna* – **bo-ř-na*, **mol-ti-ti* – **mo-lti-ti* – **mo-l-ř-ti-ti*, **ser-da* – **se-rda* – **se-ř-da*. Вивільнена часокількість, що виникала при втраті складотворчої властивості, концентрувалася між плавним, який втрачав цю складотворчість, і наступним приголосним. Тому після плавних **r* та **l* виникали нові голосні, аналогічні до тих, що стояли перед ними. Це дало змогу уникнути закритих складів, чого вимагав закон відкритого складу, який тоді ще активно діяв у слов'янських мовах:

***tořt → *to-r̥-t → *to-rъ-t → *to-rъ-t → *to-ro-t:**

*bor-da → *bo-r̥-da → *bo-rъ-da → *bo-rъ-da → *bo-ro-da, дукр. *борода*,
укр. *бородá*;

***toľt → *to-l̥-t → *to-lъ-t → *to-lъ-t → *to-lo-t:**

*vol-sъ → *vo-l̥-sъ → *vo-lъ-sъ → *vo-lъ-sъ → *vo-lo-sъ, дукр. *волосъ*,
укр. *волóсся*;

***teřt → *te-r̥-t → *te-rъ-t → *te-rъ-t → *te-re-t:**

*ber-za → *be-r̥-za → *be-rъ-za → *be-rъ-za → *be-re-za, дукр. *береза*,
укр. *берéза*;

***teľt → *te-l̥-t → *te-lъ/ъ-t → *te-lъ/ъ-t → *te-le-t / *te-lo-t** (за умови, якщо попередній приголосний шиплячий):

*žeľza → *že-l̥-za → *že-lъ-za → *že-lъ-za → *že-le-za, дукр. *железа*,
рос. *железá*, укр. *зáлоза*;

*šeľm → *še-l̥-mъ → *še-lъ-mъ → *še-lъ-mъ → *še-lo-mъ, дукр. *шеломъ*,
рос. *шлем* (пор. стсл. шлѣмъ), стукр. *шеломъ* → сучас. укр. *шолóм*;

Праслов'янські звукосполучення *-or-, *-ol-, *-er-, *-el- між приголосними на ґрунті західнослов'янських і південнослов'янських діалектів у ранній період після розпраду праслов'янської єдності теж зазнавали змін. Дистанціювання діалектів зумовило різні рефлексії, що поставали під дією внутрішніх законів мовних систем.

З'ясуйте специфіку рефлексів. Реконструйте фонематичну логіку цих змін. У який спосіб південнослов'янські та західнослов'янські мови у словах зі звукосполученнями *or, *ol, *er, *el уникали закритих складів? Під час міркувань спирайтеся на поданий матеріал:

сх.-слов.	зах.-слов.	півд.-слов.
борода (укр.)	brada (чес.)	брада (болг.)
борода (рос.)	broda (пол.)	бра́да (серб.)
корова (укр.)	krowa (пол.)	кра́ва (хорв.)

карова (білор.)	krava (словац.)	крава (болг.)
молоко (укр.)	mlieko (словац.)	мляко (болг.)
малако (білор.)	mléko (чес.)	млеко (макед.)

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: формувати панорамну лінгвістичну картину історії слов'янських мов, стимулювати навички порівняльного досліджування фонетичних явищ, створювати історичне підґрунтя для розуміння явища повноголосся.

Шляхи досягнення: науково-пізнавальна розповідь, проблемне питання, лінгвістичне дослідження.

Підготуйте текст науково-пізнавальної розповіді про закон відкритого складу, що діяв у праслов'янській, старослов'янській і давньоукраїнській мовах, згідно з яким склад обов'язково закінчувався на голосний або складотворчий сонант, а звуки в його межах розташовувались від найменш гучного до найбільш гучного. Цей закон зумовив важливі фонетичні зміни, серед яких повноголосся.

Сформулюйте перед учнями проблемне питання: як східнослов'янські, західнослов'янські й південнослов'янські мови вирішували завдання з відкриття складів. Організуйте порівняльне досліджування мовного матеріалу: закриті склади *-*or-*, *-*ol-*, *-*er-*, *-*el* у праслов'янській та їхню трансформацію у відкриті склади в сучасних слов'янських мовах. Стимулюйте виявлення шляхів звукових трансформацій та висновки про повноголосся як найхарактернішу фонетичну рису східнослов'янських мов.

праслов. мова	сх.-слов. (укр.)	зах.-слов. (пол.)	півд.-слов. (болг.)
*korva	корова	krowa	крава
*borna	борона	brona	брана
*gorxъ	горох	groch	грах

*golva	голова	głowa	главата
*dervo	дерево	drzewo	дърво
*bergъ	берег	brzeg	бряг
*moldъ	молодий	młody	млад

Фонетичні процеси протоукраїнського періоду.

Виникнення українського звуку [г] ([h])

Лінгвістична задача

Праслов'янська мова в ранній період мала лише проривний задньоязиковий звук [g]. Розвиток (очевидно, зі звука [g]) фрикативного (щілинного) фарингального (глоткового) [h], властивого сучасним українській і білоруській мовам, був хронологічно пізнішим явищем. Одностайної думки, коли ж саме була започаткована ця фонетична новація і як довго вона формувалася, у мовознавстві немає. Знайомлячись із різноманіттям наукових позицій, ми мимохідь зіставляємо їх із власними структурами знань і виробляємо суб'єктивне ставлення до умовисновків різних учених. Ознайомтеся з гіпотезами щодо часу виникнення звуку [г]. Поділіться в групі, яка з ідей здобула вашу прихильність.

1. Установіть відповідність між гіпотезами та аргументами вчених-лінгвістів.

Датування переходу [g] в [h]		Аргументи	
A	VI – перша половина VII ст., одразу після розпаду праслов'янської етномовної спільноти (Г. Півторак)	1	Переписувач староболгарського тексту в Київській Русі відхиляється від орфографії канонічного зразка й наближає графіку до звичної йому щілинної вимови [г]: замість <i>кънигъчи</i> пише <i>кънихъчи</i> (книжник). Така впевнена й корелятивна інтерпретація графіки оригіналу (заміна глухим еквівалентом [г]) свідчить, що

				фонетичне явище мові глибоко притаманне, давно узвичаєне, закріплене суспільною практикою.
Б	Протоукраїнські говори Київської Русі (київські, чернігівські, переяславські, волинські) в XI ст. мали вже тільки щілинний звук [г], проривний на цей час був втрачений (А. Кримський)		2	Слов'яни, які під час Великого переселення в VI ст. рухалися зі Східної Європи на Балкани, ще вимовляли вибуховий [g] (і зберегли в південнослов'янських мовах до сьогодні), а східні слов'яни, які впродовж VII–VIII ст. стали проникати із Середньої Наддніпрянщини в басейн Десни й за Прип'ять, уже мали фрикативний [г]. Тож різні рефлекси [g] були сформовані вже в цей період.
В	До X ст. фрикативний звук [г] став узвичаєним мовним явищем (М. Жовтобрюх)		3	Поширеність щілинного гортанного [г] засвідчують пам'ятки Київської Русі в такий спосіб: початковий [г] міг не писатися. Ненапружено видихуване повітря крізь щілину в глотці писарі фіксували в такий оригінальний спосіб – залишали цей звук без уваги й графічного вираження. Приклад: <i>своего осподаря</i> (1154 р., напис на чарці чернігівського князя).

2. Розмістіть гіпотези на шкалі відповідно до суб'єктивного бачення. Прокоментуйте цей рейтинг:

Малоймовірно → Вірогідно → Переконливо

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: ознайомити з історією звуків [г] та [ґ]; зміщувати фокус мовної освіти з описовості на представлення лінгвістичних фактів як культурно-соціальних явищ.

Шляхи досягнення: науково-пізнавальна розповідь, лінгвістичне дослідження.

1. Підготуйте науково-пізнавальний текст про властивий праслов'янам проривний звук [г] та історію виникнення в протоукраїнський період щілинного [ґ]. Адаптуйте до сприймання школярами розповідь про спроби писарів Київської Русі передати на письмі щілинну вимову, пристосувати орфоепію до графіки; поміркуйте про прогресивність таких підходів. Важливо акцентувати на тому, що звук [г] не зник із часом зовсім, хоча посів периферійне місце: уживався в незначній кількості питомих слів – звуконаслідувальних, у запозичених. У різні періоди українська мова збагачувалася новозапозиченими словами зі звуком [г], зокрема германізмами. Доповніть історію відомостями про дискусії навколо літери г у радянський період, її вилучення з абетки, згодом повернення.

2. Запропонуйте учням здійснити лінгвістичне дослідження на матеріалі текстів староукраїнських грамот.

У староукраїнський період узвичаєним було вживання в народній мові звука [г]. Водночас знали українці й звук [ґ] (ситуації асиміляції за дзвінкістю, звуконаслідувальні слова, запозичення). Та графічна традиція передавання на письмі проривного й щілинного не була усталеною.

Дослідіть фрагменти текстів поліських грамот XIV – XVI століть. З'ясуйте, які слова тогочасні поліщуки вимовляли зі щілинним звуком, а які із проривним. Як писарі вправлялися із цим завданням – розрізнявати звуки на письмі?

Изъ кгузиками сребнеми; на кганок; на рог кганку; на паркгамене писаныи; ѿнор; гонор; грабити; граница; Скиригаиломъ ... скиригкаилу ... Скирикгаило; господареви ... косподареви ... ѿсподарева.

Фонетичні зміни слов'янських мов після розпаду

праслов'янської єдності.

Зміни редукованих голосних [ъ] та [ь]

Лінгвістична задача

Напишіть дві статті в різних стилях про історичну долю ультракоротких голосних [ъ] та [ь] й масштабні наслідки занепаду редукованих для мовної системи. Орієнтовні заголовки: 1) «Голосні звуки, що пішли в непам'ять», 2) «Наслідки занепаду редукованих [ъ] та [ь]».

Одна стаття має бути для наукового мовознавчого журналу, інша – для науково-популярного періодичного видання.

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: історично вмотивувати явище спрощення в групах приголосних, формувати системне бачення мовної структури, стимулювати філологічне мислення.

Шляхи досягнення: науково-популярна розповідь, лінгвістичне дослідження.

Занепад редукованих є однією з найсуттєвіших подій у період давньоукраїнської мови, що споводувала ланцюжок змін у фонологічній системі. Наслідки цих змін – це чергування *o, e* з нулем звука, перехід *o, e* в *i* в закритому складі, розвиток повноголосся, розвиток приставного *i, o*, спрощення у групах приголосних, асимілятивні й дисимілятивні процеси та інше.

Адаптований до учнівської аудиторії історичний коментар сприяв би глибшому усвідомленню цих сучасних фактів, системному баченню мовної структури, інтенсифікації філологічного мислення.

Організуйте досліджування учнями ланцюжків звукових змін, пов'язаних із занепадом редукованих. Підґрунтям для інтерпретації має стати пізнавальна історія про існування в давнину голосних надкоротких звуків [ъ] та [ь].

Дослідіть історію фонетичного явища спрощення:

[zdn] → [zn] позьдно > поздно > позно;

[ždn] → [žn] тыжь+дня > тыждня > тижня;

[stn] → [sn] чьстьныи > честныи > чесныи;

[stl] → [sl] стьлати > стлати > слати;

[rdc] → [rc] сьрдыце > сердце > серце;

[stc] → [sc] мѣстьце > мѣстце > мѣсце;

[sln] → [sn] масльныи > маслныи > масныи;

[rnč] → [nč] гърньчарь > горнчар > гончар;

[stkl] → [skl] стькло > сткло > скло.

[ъ] («ер») – голосний редукований звук заднього ряду середнього підняття, нелабіалізований ([пърахот], [замък]); дещо вищої артикуляції, ніж [ы], середній звук між [ы] та [а].

[ь] («ерь») – голосний редукований звук середнього підняття переднього ряду, лабіалізований ([п'ьтно]); нагадує російський редукований звук [і] після м'якого приголосного.

Формування морфологічної системи української мови.

Типи відмінювання іменників давньоукраїнської мови

Лінгвістична задача

У праїндоевропейській мові іменник складався з кореня (носія значення), суфікса (показника належності до певного класу імен) і флексії (засобу вираження синтаксичного зв'язку): *dvor-ǫ-s, *kon-jǫ-s. Кожен клас мав свою парадигму відмінювання за типом основи.

Як трансформувалася трискладова конструкція іменника? Поясніть, які зміни в іменнику відбулися в давньоукраїнській мові. Перекладіть подані слова сучасною мовою. Чи зберігають сучасні одиниці відомості про колишній тип основи? До яких відмін належать ці слова зараз? У якому напрямку від праслов'янської мови до сучасної відбувалися зміни парадигми відмінювання іменників? Ґрунтуйте спостереження на такому матеріалі:

Основи на голосний

- 1) -ā, -jā: *golvā, *kapjā;
- 2) -ǫ, -jǫ: *dvor-ǫ-s, *kon-jǫ-s;
- 3) -ǔ-: *dom-ǔ-s, *med-ǔ-s;
- 4) -ī-: *kost-ī-s, *gost-ī-s;
- 5) -ū-: *svekr-ū-s, *mŭkr-ū-s.

Основи на приголосний:

- 6) -n- (суфікси -men-, -en-, -n-): *stru-men-ь, *pled-men → *ple-mę, *kor-en-ь, *dъ-n-ь;
- 7) -s- (суфікси -es-, -os-): *nebo (← *nebos), *neb-es-a, *slovo (← *slov-os-), *slov-es-a;
- 8) -t- (суфікс -ent-): *tel-ę (← *tel-ent-), *tel-ęt-a ← *tel-ent-a;

9) -r- (суфікс -ter-): *matī (наз. мн. *materī), *dъk-tī (наз. мн. *dъkteri),
ст.сл. дъштери ← д.-р. дъчери.

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: вмотивувати сучасну відмінкову парадигму іменників історичними відомостями: наявність закінчень **а/я** та **у/ю** в родовому відмінку іменників чоловічого роду

Шляхи досягнення: евристична бесіда, лінгвістичне дослідження.

Основи на -ǫ, -jǫ – це найбільший за кількістю слів клас іменників давньоукраїнської мови, до якого належали майже всі іменники чоловічого та середнього роду. У відмінюванні розрізнялася тверда група та м'яка.

Іменники з колишньою основою на -ǫ чітко не розмежовувалися з іменниками на -ǫ: надто рано, ще в період спільнослов'янського мовного життя, вони вже почали змішуватися, зливатися, особливо у формах називного та знахідного відмінків однини.

Запропонуйте учням дослідити відмінювання двох іменників. Шляхом евристичної бесіди допоможіть їм з'ясувати, чому сформувалося явище різних закінчень у родового відмінку. Чим зумовлений зараз вибір закінчення **а/я** та **у/ю**? Чим він був зумовлений у давній мові?

	-ǫ	-ǫ
Н. в.	другъ	сынъ
Р. в.	друга	сыноу
Д. в.	другу	сынови
З. в.	другъ	сынъ
О. в.	другъмъ (другомъ)	сынъмъ
М. в.	друзѣ	сыноу
Кл. в.	друже	сыноу

Історичний словотвір іменників

Лінгвістична задача

На поданому нижче матеріалі визначте словотвірний тип агентивних назв: «основа ...-назви ... + суфікс ... = назва людини, яка, щоб забезпечити».

Поміркуйте, що саме в еволюційному розвитку давніх слов'ян об'єднувало (та об'єднує й досі) їхні привласнювальні промисли (рибальство і мисливство) з відтворювальним господарюванням (розведенням худоби, птахів, риби).

У давньоукраїнських пам'ятках XI – XIII ст. засвідчено зокрема **говедарь** ‘пастух рогатої худоби’, **заячарь** ‘хто ловить зайців’, **козьлищарь** ‘пастух кіз’, **краварь** ‘пастух корів’, **рибарь** ‘рибалка’.

Візьміть до уваги типологічно подібні спільнослов'янські назви **бджоляр** (вх.луж. *pčolar*, чes. *včelař*, словен. *čebelar*, серб. *пчелар*), **вівчар** (вх.луж. *wowčer*, чes. *ovčár*, словен. *ovčar*, серб. *овчар*), **козар** (вх.луж. *kozar*, чes. *kozař*, словен. *kozar*, серб. *козар*), **коњар** (вх.луж. *konjer*, чes. *koňár*, словен. *konjar*, серб. *коњар*).

Встановіть значення українських і чеських видових назв ловців риби та відшукайте в запропонованому ряді назв абсолютний українсько-чеський відповідник: 1) **неводар**; 2) **pstruhař**; 3) **щукар**; 4) **юнар(ь)**; 5) **lososař**, 6) **сіткар**; 7) **štikař**.

(*юн – в'юн, *pstruh – форель)

Після цього, урахувуючи твірну основу кожної лексеми, виокремте семантичні підтипи словотвірного типу назв рибалки на -ар:

- 1) СП «іменник на позначення + суф. -ар = назва рибалки, який ловить»;
- 2) СП «іменник на позначення + суф. -ар = назва рибалки, який ловить рибу».

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: ознайомити учнів з історичним словотвором іменників – назв осіб за професією; стимулювати спостереження й виявлення наступності словотвірних традицій в історії української мови.

Шляхи досягнення: лінгвістичне спостереження, проблемне питання.

Творення та функціонування іменників – назв осіб за родом діяльності і професією значною мірою пов'язані з дією позамовних чинників: економічним розвитком суспільства, процесами, що відбувалися у виробничій сфері в певній історичній ситуації.

Організуйте лінгвістичне досліджування агентивних назв за матеріалами XVI – XVIII століть, поставивши за мету – виявити спадковість і наступність словотвірних традицій в історії української мови. Сформулюйте разом з учнями проблемне питання: чому в писаних пам'ятках усі назви виконавців дії співвідносні з чоловічою зайнятістю промислом чи виробництвом і відсутні агентиви-фемінітиви.

Матеріал для дослідження:

а) назви осіб, пов'язані з металообробною промисловістю, ювелірною справою та зброярством: **бисерникъ** 'ювелір', **гартаръ** 'той, хто гартує метал', **дзвонникъ**, **звонникъ** 'той, хто робить дзвони', **димаръ** 'робітник, що виплавляє з руди залізо', **золотаръ**, **злотникъ**, **золотникъ** 'ювелір, який виготовляє речі з золота', **игларъ** 'той, хто виготовляє голки', **ковалчикъ** 'помічник коваля', **коваль**, **ковникъ**, **ковачъ** 'той, хто обробляє метал', **котельникъ**, **котляръ** 'той, хто робить котли, казани, речі з міді і бронзи';

б) назви осіб, пов'язані з обробкою деревини, виготовленням речей з дерева: **бондаръ**, **боднаръ** 'бондар', **колодей** 'колісник, діал. колодій', **ложечникъ** 'ложкар', **плотникъ** 'тесляр', **решетникъ** 'решетар', **сницаръ**, **сытникъ** 'той, хто робить сита', **теселчикъ** 'помічник теслі', **тисаръ** 'столяр';

в) назви осіб, пов'язані з оброблянням вовни, виготовленням полотна: **волнярь** 'той, хто обробляє вовну', **коверникъ**, **коврникъ** 'той, хто виготовляє коверці', **краситель**, **крашенникъ** 'той, хто фарбує полотно', **мѣховникъ** 'той, хто обробляє хутро', **платенникъ** 'той, хто виробляє полотно', **суконникъ** 'той, хто виробляє сукно', **фарбейникъ** 'той, хто фарбує полотно, вовну';

г) назви осіб, пов'язані з виробництвом продуктів харчування та напоїв, їх торгівлею: **бражникъ** 'той, хто торгує брагою', **броварникъ** 'той, хто виробляє пиво', **варникъ** 'кухар', **винникъ** 'той, хто виготовляє горілку, спирт', **горѣлчаникъ** 'той, хто курить горілку', **колачникъ** 'калачник', **млечникъ** 'молочар', **млинаръ** 'мельник', **мѣрочникъ** 'мірошник', **олѣйникъ** 'той, хто виготовляє олію', **пекарець** 'помічник пекаря'.

Спираючись на представлені агентивні назви, назвіть ті з них, які зазнали антропонімізації. Напр., *винник* > *Винник*...

Які прізвища «промислового» типу ви спостерігали в межах вашого населеного пункту?

Які з наведених агентивних назв ви ніколи не чули в антропонімічному аспекті (як прізвище)? Поміркуйте, які чинники можуть стати на заваді антропонімізації агентивної назви?

Походження категорії прикметника

Лінгвістична задача

За словами О. Потебні, відмінність між іменником і прикметником, ступінь розрізнення, диференціації цих частин мови зменшується в напрямі до минулого. У тому ж напрямі зростає атрибутивність іменника. Наприклад, первісно слово *добро* вказувало і на поняття, і на ознаку залежно від ситуації мовлення. Прикметники, що виділилися з групи імен, мали однакову з ними зовнішню форму й відмінювалися однаково: **добрь**, **новъ**, **соухъ**, **студень**,

синь, чюжь, орьль. Залишки іменних нечленних форм прикметників маємо в сучасній українській мові в називному відмінку однини присвійних прикметників (**Андріїв, тітчин**), у коротких якісних прикметниках (**дрібен, ясен**), у прислівниках, що походять із колишніх нечленних прикметників (**здавна, стиха, дочиста, помалу, вповні**).

Реконструйте шлях творення членних прикметників, спираючись на подані схеми. Вмотивуйте напрямки історичних змін.

НОВЪ + и	НОВЪ + ю	НОВЪ + ѿ
нова + јего	нова + јего	нова + је
нова + јему	нова + јему	нова + јі

Р. в. добра+јего → добрајего → добрааго → добраго

Д. в. доброу+јемоу → доброујемоу → доброуоумоу → доброумоу.

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: дати історичний коментар сучасному явищу коротких прикметників і повних нестягнених форм.

Шляхи досягнення: науково-пізнавальна розповідь, лінгвістичне дослідження.

Граматичний клас прикметників містить у своїй структурі короткі й повні нестягнені форми, що мають стилістичні обмеження. Підготуйте науково-популярну розповідь про історію формування таких прикметників з метою творення тла системного бачення походження цього класу слів.

Організуйте самостійне лінгвістичне досліджування коротких і повних нестягнених прикметників. Сформулюйте перед учнями проблему: чому короткі прикметники є незмінними. Підґрунтям дослідження слугуватимуть відомості попередньої науково-пізнавальної розповіді. Матеріал для дослідження:

дрібен дощик, повен місяць;

орлині крила, сердешная дівчина, малії діти, лихее лихо.

Становлення числівника як частини мови

Лінгвістична задача

1. Які факти ви можете виявити під час порівняльного аналізу одиниць на позначення числа / кількості в сучасних і давніх мовах (латинській, грецькій, ірландській, давньоіндійській, готській, литовській, німецькій)? На підставі виявлених відомостей хронологізуйте час формування групи лексем – найменувань числа та зробіть висновок про функційно-семантичне значення номінацій:

‘один’ – лат. unus, гр. οἷνῆ, ірл. oin, oen, гот. ains;

‘два’ – д.-інд. duvá, гр. δύο, лат. duo;

‘трійка’ – д.-інд. tráyaḥ, гр. πέντε, лат. trēs, нім. drei;

‘четвірка’ – лит. keturi, лат. quattuor, д.-інд. catvāra-;

‘п’ять’ – д.-інд. pañca, гр. πέντε;

‘шістка’ – д.-інд. śat, лат. sex, гот. saíhs;

‘сімка’ – лат. septem, гр. ἑπτά, д.-інд. sapta.

2. У таблиці подано пари споріднених номінацій числа в індоєвропейській та праслов’янській мовах. Ці форми двох мовних систем зіставні за своїм семантико-граматичним значенням. Шляхом порівняльного аналізу з’ясуйте лексичне значення, морфологічні та морфемні особливості споріднених пар реконструйованих індоєвропейських і праслов’янських слів.

Індоєвроп.	Праслов.
*treĩ / *tr̥ti̯ōs	*trъje / *tretъjъ
*k ^u etvā- / *k ^u eturt-	*četyre / *četvъrtъ(jъ)
*penkue / *penkt-(os)	*pęť / *pęťъ

*s _u ek's / *s _u ek't-	*šestь / *šestь
*ok'tōu- / *ok'tōut-	*osmь / *osmь
*ne _u n / *ne _u nt-	*devęть / *devęть
*dek'm- / *dek'mt-(os)	*desęть / *desęть

3. Чому в контексті вивчення історії становлення числівника до праслов'янської доби коректніше застосовувати термін *слова із числовим значенням*, а не *числівник*?

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: ознайомити учнів із кириличною системою числення; сприяти в такий спосіб баченню зв'язку мовної еволюції з поступом людського пізнання й мислення; формувати дослідницькі навички.

Шляхи досягнення: науково-пізнавальна розповідь, лінгвістичне дослідження.

1. Підготуйте для шкільної аудиторії розповідь про способи фіксації чисел на письмі з часів Київської Русі: словесний і буквеный. Стимулюйте допитливість учнів історіями про те, що числа позначалися звичайними кириличним буквами; для того, щоб відрізнити число від слова, над відповідною літерою ставили позначку – **титло**, іноді букву-число **маркували крапками з обох боків**; логіка запису чисел другого десятка була такою: число 12, наприклад, записували спочатку буквою зі значенням 2, а потім додавали літеру, що вказувала на 10 (**.Ѡі.**); деякі буквені числа обрамляли плюсиками, промінчиками, крапочками, брали в коло.

2. Запропонуйте учням дослідити буквено-числову кириличну систему за фрагментом Іпатіївського списку «Повісті временних літ». Хай спробують вирізнити в тексті числівники, визначити їхнє числове значення:

и быс̃ азыкъ единъ . и оумноживши(вши)мса члѣвомъ на земли . и помыслиша создати столпъ до нбси . въ днѣ Нектана . и Фалека . и събравшеса на мѣстѣ Сенарьполе . здати стѣ столпъ до нбсе и городъ около его Вавилонъ . и здаша столпъ . за . м̃ . лѣтъ . и не свѣршенъ быс̃ . и сниде Гс̃ъ Бж̃е видѣть городъ и столпа . и речѣ Гс̃ъ се родъ единъ . и азыкъ единъ . и смѣси Бж̃е азыкы . И раздѣли на . ѿ . и на два азыка . и рассѣа по всеи земли . по размѣшенъи же азыкъ . Бж̃е вѣтромъ великомъ раздруши столпъ . и естъ останокъ его межи /Асура . и Вавилона . и естъ въ высоту . и въ шириню . лакоть . ѳѣ . ѱ . л̃ . г̃ . лакоть

● Въ лѣта многа хранимъ останокъ

Історія давноминулого часу

Лінгвістична задача

Значення давноминулого часу виникає, коли порівнюють часовий перебіг двох дій у минулому. Давні праслов'янські форми плюсквамперфекта утворювали шляхом поєднання дієприкметника на **-ль** з формами аориста та імперфекта від дієслова *быти*: **beaše prišelъ, bě našelъ**. Ці ж форми плюсквамперфекта вжито й у давньоукраїнських пам'ятках: преже бѣ чърницею. Грькыни соущи и поялъ ю бѣ ѧрополкъ брать володимирь; огородилосѧ баше сѣнце в три дугы; въ тоже время бѣше пришелъ борись издростова (XII – XIII ст.).

У давньоукраїнській мові зароджується нова форма давноминулого часу, що зрідка трапляється і в староукраїнських пам'ятках. Грунтуючись на поданих прикладах, розгорніть історію цієї трансформації, умотивуйте цей рух системними змінами в класі дієслів:

Се уже прелстил ма ѳси быть дьяволе; продали были есмо корьчмы вруцькие; а старое Ставище велили есмо заставити пану данку мукосівичю а потом велили есмо заставити пану ивану мушати; аже есмы должъни одну тысячу рублевъ.

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: представити історію давноминулого часу, формувати навичку науково аргументувати факти сучасної мови з позицій їхнього походження.

Шляхи досягнення: науково-пізнавальна розповідь, лінгвістичне дослідження, інтерпретація мовних явищ, дискусія.

Укладіть текст науково-пізнавальної розповіді про особливе вираження у праслов'янській мові відношень двох дій, що відбулися в минулому. Акцнтуйте на інтенсивній роботі колективної свідомості носіїв мови щодо спроб втілити складні відношення реальних подій у мовленні. Наведіть ілюстрації з давньоукраїнської та староукраїнської мов.

Запропонуйте учням знайти в сучасних діалектних текстах залишки плюсквамперфекта. Стимулюйте спостереження та інтерпретацію цієї часової форми в сучасній мові:

Вже сонце було зайшло; робив був у колгоспі; думала була згубила, та знайшла; кошеня було втопилося, та вижило.

Організуйте дискусію: чи тільки в діалектах побутує давноминулий час, чи ця форма посідає місце й у літературному різновиді мови? Яким є персональне ставлення учнів до цієї форми минулого часу? Чи вживали б вони давноминулий час у своєму мовленні? Чи схвалили б вони побутування давноминулого часу в сучасній літературній мові?

Двоскладне речення. Головні члени речення.

Складений іменний присудок

Лінгвістична задача

Перекладіть давньоукраїнські і староукраїнські речення зі складеними іменними присудками сучасною мовою. Чи в кожному випадку складений іменний присудок залишиться? Чи допускаєте ви варіанти перекладу? Які ви можете виявити особливості вживання дієслова-зв'язки **бути** в реченнях давньої і старої мови та в сучасних конструкціях? Зробіть узагальнення щодо напрямку й характеру змін цього синтаксичного явища, спробуйте вмотивувати виявлений вами розвиток.

Давньоукраїнська мова	Сучасна мова
а жатва коньчаниє вѣкоу єсть; оузда коневѣ правитель єсть и въздържаніє; ты еси оу нас ѿнъзъ одинъ; вы есте людие дѣда моего; Гюргии єсть силенъ; Нынѣ бо достоин еси надъ многими владѣти; Нетверда єсть надежа; Грѣшенъ есмь члѣвкъ; Покаяние бо єсть поуть приводѣа къ црѣству; дроугъ вѣрьнъ; кровь крѣпокъ; всакому члѣвоу свободѣнъ путь; онъ оуже чернець и скимникъ.	

Староукраїнська мова	Сучасна мова
АЗЪ САМЪ ЁСМЪ ГОТОВЪ; а кони из нашої земли што по три гривны свободни имъ сут; инъшая причина того не есть, одъно тая; правдивая ихъ есть вѣра; а писанъ лист оу дн(с)ѣ пѣдесѣтъны; А в тебе што середа – рожество череву, а што пятница, то великдень.	

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: висвітлити факти історичного синтаксису в їхньому генетичному зв'язку із сучасною мовною системою.

Шляхи досягнення: спостереження, лінгвістична інтерпретація мовних явищ, проблемне питання.

Організуйте спостереження учнів над реченнями староукраїнської мови зі складеним іменним присудком та порівнювання конструкцій з дієсловом-зв'язкою *бути* і без неї. Запропонуйте перекласти речення сучасною мовою. Чи збережуть свою структуру іменні присудки? Сформулюйте проблемне питання: чому з часом зростала продуктивність беззв'язкових конструкцій, розширювалося уживання їх.

Складений іменний присудок	
з дієсловом-зв'язкою <i>бути</i>	без дієслова-зв'язки
азъ ёсмъ иоанъ; мы есмы одна братѣ собѣ; они сут унуки купчичеви; объявити хочу, что есть правда и что есть ложь.	Дроугъ вѣрьнь; кровъ крѣпокъ; всакому члвоу свободѣнь путь; А в тебе што середа – рожество череву, а што пятница, то великдень.

Головні члени речення. Складений іменний присудок: називний предикативний та орудний предикативний

Лінгвістична задача

Орудний предикативний є найхарактернішою ознакою слов'янських мов і пізнішим явищем, ніж називний предикативний. У добу Київської Русі орудний предикативний ще не був поширеним (**та два была послѣмъ у ризѣ**), а вже в пам'ятках староукраїнської мови засвідчується частіше (**Грицько плугатаром был**). На думку О. Потебні, спочатку іменні складені присудки з називним та орудним предикативним були рівнозначними. Із часом орудний предикативний почав набувати спеціалізації.

1. Здійсніть спостереження над поданими конструкціями й виявіть умови вживання орудного замість називного предикативного. У якій площині – граматичній чи семантичній – перебувають ці умови формування нового типу іменного присудка?

Називний предикативний	Орудний предикативний
То есть наш скарбъ	Твоя бесѣда, и хитрост, и многословие глупством ест пред богом
Сварлива жена згibel чловѣку	Перше билъ полковникомъ Іванъ Поповичъ, а напотомъ сталъ священникомъ
Молодост буиност, а буиност дурност	Так же и Кирило, коли попом простым был
Ибо и Македоняне бяху прежде простіе земледѣлци	Земля котораа плацомъ была до бою: таа сѧ стала кгрунтомъ вѣчного покою
Народ же мирно и покорно мысляше, бяху бо земледѣлци	А еслибы сѧ хто отступникомъ сталъ

И даю Ферорину дщерь за Александрова сына старѣишаго, да будеть ему Ферорь тесть	Проклятствомъ нехай будетъ
Ты ж буди намъ помощникъ	Они всему злу и войнѣ будучи початкомъ и причиною
Инаа жена будетъ не пряха и не ткаха	Овечкою бовѣм боудучи неиншого стада якого
Кто будетъ господарь нашей земли	А по Васьковѣ животѣ хто попомѣ будеть; а того для они соудами вашими боудоут
Рѣка названная свина от дождю великого розлалася	Я тебе мытником, купцем и корчмарем учиню

2. Випадковим чи свідомим є одночасне вживання в одній конструкції стосовно того самого підмета двох різновидів іменного присудка: називного предикативного й орудного предикативного? Якщо цей факт, на вашу думку, є вмотивованим, то схарактеризуйте мотив. Якої він природи: синтаксичної чи семантичної?

У Іарополка жена Грѣкини бѣ. И баше была черныцею (XIV ст.).

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: формувати уявлення про генетичні зв'язки історичного й сучасного синтаксису шляхом спостерігання за корелятами складеного іменного називного та орудного присудка в текстах староукраїнської мови й сучасної.

Шляхи досягнення: лінгвістичне дослідження, інтерпретація мовних явищ.

1. Запропонуйте восьмикласникам у контексті вивчення головних членів речення дослідити зіставні синтаксичні одиниці у староукраїнських

конструкціях із метою встановлення генетичних зв'язків між минулими епохами та сьогоденням в історії мовної системи.

Перед досліджуванням стимулюйте свідому підготовку: самостійне формулювання цілей, планування діяльності, процедур самоконтролю й рефлексії.

То есть наш скарбъ. Сварлива жена згибел чловѣку. Твоя бесѣда, и хитрост, и многословие глупством ест пред богом. Перше билъ полковникомъ Іванъ Поповичъ, а напотомъ сталъ священникомъ. Народ же мирно и покорно мысляше, бяху бо земледѣлци. Ты ж буди намъ помощникъ. Инаа жена будетъ не пряха и не ткаха. Они всему злу и войнѣ будучи початкомъ и причиною. Я тебе мытником, купцем и корчмарем учиню. И даю Ферорину дщеръ за Александрова сына старѣишаго, да будетъ ему Фероръ тестъ.

2. Стимулюйте в учнівському колективі аналіз використання змішаних конструкцій із називним та орудним предикативним у волинських говірках, що відбиває певним чином динаміку становлення іменного присудка в історії мови:

вона була ні багатою, ні бідна;

вона стала для дітей матерою і батько.

Односкладні речення. Означено-особові речення

Лінгвістична задача

Вважають, що односкладні речення з'явилися в індоєвропейській прамові одночасно із категорією двоскладних речень у результаті граматичного оформлення первісних однослівних чи двослівних речень. Успадковані праслов'янською мовою односкладні речення були дієслівними, іменними та вигукowymi. Протягом історичного розвитку поставали нові різновиди. Найдавнішими й найпоширенішими є означено-особові речення.

Нижче подано гіпотезу мовознавців щодо спонукальних речень як первинного різновиду означено-особових конструкцій. Розробіть самостійні аргументи на користь цієї гіпотези.

Гіпотеза. Спонукальні речення з особовими формами 1-ї та 2-ї особи наказового способу дієслів становлять первісний різновид означено-особових речень, що постали в індоєвропейській прамові.

Аргументи _____

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: конструювати історичне тло вивчення синтаксису сучасної української мови; стимулювати пізнавальну активність і розширювати лінгвістичний кругозір шляхом аналізу староукраїнських пам'яток; доповнювати комплекс знань про життя й уявлення українського народу в давнину.

Шляхи досягнення: науково-популярна розповідь, лінгвістичне дослідження, інтерпретація мовних явищ.

Підготуйте для стимулювання пізнавальної активності учнів розповідь про лікувальні порадики як новий жанр наукового стилю, що зароджувався в Україні в XVI столітті. Науково-практичні довідники були популярними й актуальними, оскільки містили опис лікарських рослин, замовляння, рекомендації щодо лікування хвороб. До періоду XVII – XVIII ст. належать такі рукописні пам'ятки: Лѣчеб(нѣ)къ, сиричѣ Книга доктор(с)кая; Травникъ; Мѣсячник (помісячні передбачення, лікарські поради); Фармакопѣа, или Аптека, или Врачебныѣ. Такі пам'ятки містять багатий матеріал для досліджування народного мовлення, ботанічних та медичних номінацій, народних уявлень про хвороби та способи лікування їх, зв'язку між міфологічним світоглядом і знаннями, що базуються на життєвому досвіді.

Організуйте в класі лінгвістичне досліджування фрагментів староукраїнської пам'ятки XVIII ст. «Лѣкарства описанїє». Хай учні об'єднуються у дві групи відповідно до наукових інтересів: 1) дослідники синтаксису пам'ятки, 2) дослідники матеріального світу й звичаїв українців XVIII століття. Пам'ятайте про системність формування навички учнів планувати досліджування з огляду на його мету й очікувані результати, здійснювати координацію дій і самоконтроль.

На болѣніє зубовъ. Возми листя макового, молодо нарваного и ізсушеного, приго(р)щ(ѣ), покрай, вари в(ѣ) оцѣѣ, придавши трохи галуна, и процеди, и тримай до устѣ тепло, пото(мъ) виплюй. И темъ: возми корѣня тутюнового, то est czaleiowego, сухого а лю(б) свѣжого, покрай, вари в(ѣ) оцѣѣ и держи в(ѣ) устахъ, боль перестанѣ.

На бол голови з розпаленіє(мъ) в(ѣ) гора(ч)ки. Озми осту мощного, всипъ до него соли або селѣтри, придай ко(мъ)фор[и], z(ѣ) цукромъ утертои, умочай ху(ст)ку, приклада(й) к головѣ, скронѣ и ший.

Аби волоси росли, sekret osobliwy. Возми слимаковъ 2 без шкорупекъ, пчоль z(ѣ) уля, ось ти(х), что кусаю(т), пявокъ, сол(ѣ)ли 3 на черепаномъ

блюдѣ, каждого заровно, вложи то все, помѣша(в)ши, до го(р)щка, в которо(мъ) го(р)шку пови(н)ни би(т) дѣро(ч)ки попрове(р)чивани, поставѣ его на(д) начи(н)ня(мъ) сткля(н)нымъ або цинови(мъ), поколь то все, помѣшаное, сойде(т) в той сосудѣ, и те(мъ) шмаруй мѣсця, гдѣ хочешѣ, аби волоси росли.

На всякіє рани свѣжіє, яко и старіє: вари мяту звичайно в(ѣ) водѣ простѣй, ещѣ (ж) и лучше в(ѣ) вапе(н)ной, если би(т) може сія вода, вимивай по два рази рану и за ка(ж)димъ разомъ посипай прошкомъ з(ѣ) тоєй же мяти.

Номінативні речення

Лінгвістична задача

Окремий різновид односкладних речень давньоукраїнського походження становлять номінативні речення, у яких назву певного предмета чи явища в називному відмінку вживають з метою повідомити про наявність чи існування певного явища у відповідний момент (**речення екзистенційні**) або з метою найменування чи визначення наявного предмета (**речення називні**). Екзистенційні речення представлені головним чином окличними прикладами. Власне називні речення: **Слово данила заточника; Начало кѣжениа Мьстислава в Киевѣ.**

Долучіться до наукової дискусії та поміркуйте, чому зарахування до номінативних конструкцій речень із вказівним словом **се** є сумнівним:

а се вы брать мои Игорь; се приказъ о микули куцееви.

Чому так само невпевнено мовознавці кваліфікують синтаксичну належність до номінативних речень структур, у яких при іменникові в називному відмінку стоїть слово в давальному відмінку:

Ісму же слава: нынѣ и присно и въ вѣкы вѣкомъ. О горе мнѣ законопрѣстоупнику.

Лінгводидактична задача

Навчальне завдання: конструювати історичне тло вивчення сучасних номінативних речень; формувати навички провадження лінгвістичного дослідження.

Шляхи досягнення: рольова гра, лінгвістичне дослідження.

Запропонуйте учням виконати роль науковців – дослідників давніх писаних пам'яток, які мають виявити особливість синтаксису давньоукраїнської і староукраїнської мов, зокрема схарактеризувати номінативні речення. Формуйте навички учнів планувати досліджування з огляду на його мету й очікувані результати, здійснювати координацію дій і самоконтроль, дбати про культуру й ефективність комунікації.

Матеріал для дослідження:

И страша денье зли: мразь, вялиця, страшно зѣло.

На то же осень зѣло страшно бысть: громъ и мълнія, градъ же яко яблѣковъ боле.

Страшно чюдо и дивно, братъе.

О глубина богатства и сило разума!

Поклонъ от князя отъ Федора.

Молитва. Прѣмоудрости похвала.

Приказъ князя михаила василевич.

Предъ замкомъ изба чорна изъ сенью, стайня. Подъ замкомъ на речце ставокъ и млынъ.

Куля до него з яйцо курячое.

Будованье у замку. Колодезь. Бронь замковая.

Список використаних джерел

1. Андріянова О. Я. Історія української військово-морської лексики: козацька доба. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. №56. Т. 2. С. 35–39.
2. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.
3. Безпаленко А. М. Принцип суміжності в семантиці індоєвропейського концепту *bhel, *bhol, *bhl, *bъl: «Семантичний вітер». *Studia Linguistica* : зб. наук. праць. 2009. Вип. 3. С. 3–8.
4. Вакуленко В. Ф. Грецизми і латинізми в українських фольклорних текстах : дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук. Київ, 2015. 355 с.
5. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, відділ української літератури в Пряшеві, 1990. 161 с.
6. Верхратский І. Про говор галицьких лемків. *Збірник фільологічної секції Наукового товариства імени Шевченка*. Львів: З печатні Наукового товариства імени Шевченка під управою К. Беднарського, 1902. Т. V. 489 с.
7. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Мюнхен: Українське видавництво, 1958. 280 с.
8. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1966. 595 с.
9. Галаш Г. Еволюція концепту *РИБА* в українській мові від фольклорних текстів до «Фізіолога». *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. Київ, 2013. Вип. 23. С. 20–28.
10. Гнатюк Л. Не відрікаймося свого: лінгвістичні етюди з історії слововживання. *Українське мовознавство*. 2023. №1 (53). С. 169–185.
11. Григоренко Т. В. Етнографічна лексика як компонент етнокультури. *Лінгвістика*. 2010. №2 (20). С. 50–57.
12. Громик Ю. Прислівники-архаїзми в українських підляських говірках. *Волинська філологічна: текст і контекст*. 2014. №17. С. 68–79.
13. Губерначук С. Трипілля і українська мова. Київ: Фенікс, 2005. 232 с.
14. Губерначук С. С. Українсько-санскритські спорідненості (вибіркове представлення). Київ: Фенікс, 2014. 140 с.

15. Гейштор А. Слов'янська міфологія / Пер. з польськ. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2014. 416 с.
16. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1994. 62 с.
17. Денисюк В. В. Рефлексія українсько-польських старожитніх фразеологічних паралелей. *Українська полоністика*. 2019. №16. С. 24–32.
18. Денисюк В. Функціонування лексики на позначення стихійних явищ в українській мові XVI–XVIII ст. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2022. №65(2). С. 237–248.
19. Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв : монографія. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 400 с.
20. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Желєзняк І. М., Корепанова А. П., Масенко Л. Т., Стрижак О. С. Київ: Наукова думка, 1985. 256 с.
21. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / Редкол.: Гол. ред. О. С. Мельничук; Уклад. Р. В. Болдирєв, В. Т. Коломієць, Аф. П. Критенко. Київ: Наукова думка. 1982 – 2012.
22. Етимологічно-семантичний словник української мови = Etymological and semantic dictionary of the Ukrainian language : у 4 т. / Митрополит Іларіон; за ред. Ю. Мулика-Луцика. Вінніпег: Волинь, 1979 – 1994.
23. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури : монографія / Відп. ред. Г. П. Півторак. Київ: Інститут української мови НАН України, 2009. 352 с.
24. Єфименко І. Етимологічний етюд зі слов'янської суднобудівної термінології. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2002. Вип. 56. Ч. 1. С. 235–244.
25. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
26. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика. Нариси : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Довіра, 2007. 262 с.
27. Зелінська О. Лінгвістична робота над словом у барокових проповідях. *Лексикографічний бюлетень* : зб. наук. праць. Київ: Інститут української мови НАН України, 2009. Вип. 18. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/43670>

28. Знадоби до пізнання угорско-руських говорів. Словарець / Подав Іван Верхратский. ЗНТШ. Т. XXX. Кн. 4. Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1899. С. 226–278.
29. Знадоби до Словаря южнорусского / Написав Иван Верхратский. У Львові: З печатні Товариства имен. Шевченка під зарядом Фр. Сарницкого, 1877. 88 с.
30. Іліаді О. І. Архаїчна лексика українських діалектів Закарпаття й реконструкція праслов'янського словника. *Мовознавство*. 2011. №1. С. 66–78.
31. Іліаді О. І. Праслов'янська топонімія балканського ареалу : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: 10.02.03 Слов'янські мови. – Український мовно-інформаційний фонд НАН України. – Київ, 2008. 478 с.
32. Індоевропейська спадщина в лексиці слов'янських, балтійських, германських і романських мов: семантичні та словотвірні зв'язки і процеси / Відп. ред. В. П. Пономаренко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. 604 с.
33. Іншаков А. Кольоратив *жовтий* у староукраїнській мові (XI–XIII ст.). *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2012. №7. С. 29–34.
34. Історичний словник українського язика : у 2 ч. / За ред. Проф. Е. Тимченка. Харків – Київ, 1930-1932. Т. I. 528 с.; Т. I (Зошит II). С. 529–947.
35. Історія України написана у V ст. до нашої ери Геродотом; перекл. Спасько С. К. Київ: ФОП Стебеляк О. М., 2019. 144 с.
36. Історія української мови. Лексика і фразеологія : монографія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін.; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1983. 742, [1] с.
37. Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова, В. В. Німчук, В. М. Русанівський; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1978. 539 с.
38. Казакевич Г. М. Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина. Київ: Видавець Сергій Наливайко, 2010. 304 с.
39. Капранов Я. В. Витлумачення терміна «етимон» як знакового утворення прамовного стану. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2016. Вип. 61. С. 65–68.
40. Карпенко О. П. Старожитня гідронімія Центрального Полісся в загально-слов'янському аспекті. *Мовознавство*. 2008. №2-3. С. 77–90.

41. Коваль А. П. Знайомі незнайомці: походження назв поселень України. Київ: Либідь, 2001. 300, [2] с.
42. Козюба В. К. Житло, двір, садиба (за матеріалами давньоруської лексики). *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип. 3 (20). С. 113–136.
43. Колесник Н. Дунайський народнопісенний цикл: до проблеми прабатьківщини слов'ян. *Състояние и проблеми българската ономастика : материали от Международна научна конференция «Славянска и балканска ономастика», посветена на 70-годишнината от рождението на проф. Дфн Людвиг Селимски (Велико Търново, 25-26 септември, 2009)*. Велико Търново, 2010. С. 423–433.
44. Крехно Т. І. Номенклатура плат, податків та повинностей в українській мові XV–XVIII століть. Харків: Скорпіон, 2007. 204 с.
45. Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст. Семантика і словотвір. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2002. 213 с.
46. Куйбіда В. В. Народні природничі назви : монографія. Корсунь-Шевченківський: Корсунський видавничий дім «Всесвіт», 2017. 896 с.
47. Курочкін О. Образ єврея в драматично-ігровому фольклорі українців (до проблеми етнічної ідентифікації). *Народна творчість та етнографія*. 2008. №6. С. 31–41.
48. Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. Харків: Основа, 2009. 191 с.
49. Лукрецій Тіт Кар. Про природу речей: Поема : 3 латин. / Пер., передм. та приміт. А. Содомори. Київ: Дніпро, 1988. 191 с.
50. Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / Відп. ред. В. Г. Складенко. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 544 с.
51. Лучик В. В. Народна і наукова етимологія топонімів України. *Магістеріум. Мовознавчі студії*. 2013. Вип. 50. С. 50–59.
52. Міняйло Р. В. Становлення і формування української лексики та фразеології рибальства : монографія. Харків: ХІФТ, 2023. 420 с.
53. Мойсієнко В. Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя : підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2016. 284 с.

54. Мосенкіс Ю. Л. Проблема реконструкції мови трипільської культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова; 10.02.15 – загальне мовознавство. Київ, 2002. 24 с.
55. Москаленко А. А. Українська історична лексикологія : тексти лекцій із спецкурсу. Одеса: ОДУ ім. І. І. Мечникова, 1972. 64 с.
56. Москаленко Л. Ідентифікаційні формули на позначення осіб в Актових книгах Полтавського полкового суду (1683–1740 рр.). *У силовому полі мови. Пам'яті Інни Петрівни Чепіги* / Ін-т укр. Мови НАН України; упоряд.: Г. В. Воронич. Київ: КММ, 2011. С. 134–140.
57. Муромцев І. Вибрані праці / Упорядкування і заг. редакція А. Нелюби. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2009. 312 с.
58. Наливайко С. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ (на індоіранському матеріалі) : довідник. Київ: Євшан-зілля, 2008. 360 с.
59. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур. Запоріжжя – Кривий Ріг: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. 480 с. Бібліогр.: с. 406–421.
60. Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. Київ: Наукова думка, 1979. 183 с.
61. Нечитайло І. М. Історія і типологія праслов'янських девербативів : монографія. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2011. 356 с.
62. Німчук В. Проблема карпатськоукраїнсько-південнослов'янських лексичних паралелей і збігів. *Українська мова*. 2003. №3-4. С. 18–31.
63. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / АН України. Ін-т української мови ; відп. ред. С. П. Бевзенко. Київ: Наукова думка, 1992. 416 с.
64. Паїк В. Корінь безсмертної України і українського народу / Упорядкував В. Паїк; редактор І. Ходек. Львів: Червона Калина, 1995. 237 с.
65. Переверзєв Д. І. Відображення міфологічної картини світу в українських рефlekсах ностратичних та бореальних назв тварин. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. 2013. Вип. 22. С. 129–139.
66. Передрієнко В. А. Лікарські та гоподарські порадики XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1984. 128 с.

67. Поповський А. М. Від холоуя до холоуїства: етнолінгвістичний і когнітивний погляди на лексико-семантичне поле «прислужництво». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2014. Вип. 50 С. 20–30.
68. Потебня Ал. Аф. О нѣкоторыхъ символахъ въ славянской народной поэзиі. – 2-е издание. – Харьковъ: Изданіе М. В. Потебня, 1914. 243 с.
69. Прищепчук І. О. Еволюція процедури семантичної реконструкції індоєвропейських дієслівних праоснов. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Філологія*. 2014. Т. 17. №2. С. 160–167.
70. Різників О. С. Спадщина тисячоліть: українська мова. Чим вона багатша за інші? – Вид. 2-ге, доп. та переробл. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. 192 с.
71. Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності. *Мовознавство*. 1993. №6. С. 3–13.
72. Свешніков І. Звенигородські грамоти на бересті. *Дзвін*. 1990. №6. С. 127–131.
73. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). Київ – Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
74. Семенюк О. А. Зіставне дослідження фразеології споріднених мов: завдання і проблеми. *Методологія та історіографія мовознавства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Слов'янськ: ДДПУ, 2013. С. 290–296.
75. Семчинський С. В. Про лінгвістичну специфіку субстрату (характер слов'яно-східнороманської мовної взаємодії). *Мовознавство*. 1973. Вип. 3. С. 50–59.
76. Слинько І. І. Історичний синтаксис української мови : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів. Київ: Вища шк., 1973. 213, [2] с.
77. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / Редкол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Київ: Наукова думка, 1977-1978. Т. 1–2.
78. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28-ми вип. / Відп. ред. Д. Гринчишин. Львів, 1998-2006. Вип. 1–13.
79. Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонаддніпрянське Лівобережжя). Київ: Наукова думка, 1967. 126 с.
80. Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 110 с.
81. Ужченко В. Д. Образи рідної мови. – 2-ге вид., випр. і доп. – Луганськ: Знання, 2005. 236 с.

82. Українська історична та діалектна лексика : монографія / Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, Я. В. Закревська та ін.; відп. ред. Л. М. Полюга. Київ: Наукова думка, 1985. 163 с.
83. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад. М. Номис. Київ: Либідь, 1993. 764, [2] с.
84. Халимоненко Г. І. Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови (лексика тваринництва) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук. Київ: Інститут сходознавства ім. Агатангела Кримського НАН України, 1996. 49 с.
85. Хрестоматія з історії української мови XI–XIII ст. / В. Німчук ; відп. ред.: д.ф.н. П. І. Білоусенко, к.ф.н. Н. В. Пуряєва ; НАН України. Інститут української мови. Київ – Житомир : Полісся. 2015. 352 с.
86. Царалунга І. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст. : монографія. Хмельницький: ФОП Гонти А. С., 2017. 448 с.
87. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри : монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.
88. Чабаненко В. Народознавчі роботи. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. 278 с.
89. Черниш Т. Слов'янська лексика: витоки й еволюція. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2008. Вип. 19. С. 50–51.
90. Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід) : монографія. Київ, 2003. 480 с.
91. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови ; переклад з англійської: С. Вакуленко, А. Даниленко ; Канадський інститут українських студій, Східний інститут українознавства ім. Ковальських, Харківське історико-філологічне товариство. Харків: Акта, 2002. XII, 1054 с.
92. Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). Київ, 1998. 368 с.
93. Юшук І. П. Словник української мови VI століття. Київ: Астролябія, 2019. 496 с.
94. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern – München. 1959–1969. Bd 1-2. 1183 s.
95. Sychta B. Słownik gwar Kaszubskich na tle kultury ludowej : w 7 t. Wrocław, Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1967–1976. T. I–VII.

Навчальне видання

ЛІНГВІСТИЧНІ Й ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАДАЧІ

**Матеріали до практичних занять з історії слов'янських мов, історичної
граматики, методики навчання галузі «Мова і література» в закладах
загальної середньої освіти**

Роман Міняйло, Тетяна Крехно, Юлія Гарюнова, Оксана Кизименко